

Ίωακείμ-Κίμων Κολυβᾶς

ΛΟΓΙΚΗ ΤΗΣ ΑΦΗΓΗΣΗΣ
ΚΑΙ
ΗΘΙΚΗ ΤΟΥ ΛΟΓΟΥ

Μελετήματα γιά τόν Παπαδιαμάντη

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ

Οἱ νεώτεροι γιά τόν Παπαδιαμάντη

Василікі Я. Янукович

Λογική τῆς ἀφήγησης
καὶ ἡθική τοῦ λόγου

OI NEOTEROI GIA TON PAPADIAMANTH

IΩΑΚΕΙΜ-ΚΙΜΩΝ ΚΟΛΥΒΑΣ:

Λογική τῆς ἀφήγησης καί ἡθική τοῦ λόγου / 1

Διεύθυνση σειρᾶς: Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος

ΙΩΑΚΕΙΜ-ΚΙΜΩΝ ΚΟΛΥΒΑΣ

ΛΟΓΙΚΗ ΤΗΣ ΑΦΗΓΗΣΗΣ
ΚΑΙ
ΗΘΙΚΗ ΤΟΥ ΛΟΓΟΥ
Μελετήματα γιά τόν Παπαδιαμάντη

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ
ΑΘΗΝΑ 1991

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ΚΙΜΩΝΟΣ ΚΟΛΥΒΑ ΕΓΚΑΙΝΙΑΖΕΙ ΤΗ ΣΕΙΡΑ «*Oι νεότεροι γιά τόν Παπαδιαμάντη*» της «*Νεφέλης*», που μέ τους πέντε παπαδιαμαντικούς τόμους της ἀλλης ἀξιέπαινης σειρᾶς της «*Η πεζογραφική μας παράδοση*» συμβάλλει στό νά γίνει ἀκόμη πιό γνωστό τό ἔργο τοῦ σκιαθίτη διηγηματογράφου.

Συμπληρώνονται φέτος ὅγδοντα χρόνια ἀπό τό θάνατο καὶ ἐκατόν σαφάντα ἀπό τή γέννηση τοῦ Παπαδιαμάντη. Θεωρῶ λοιπόν ὡς καλόν οἰωνό τήν ἔκδοση τοῦ πρώτου βιβλίου τῆς σειρᾶς αὐτή τή χρονιά, καὶ δέν μοῦ φαίνεται τυχαῖο τό ὅτι, παρά τή δική μου σπουδή, καὶ τό πρῶτο βιβλίο τῆς παράλληλης σειρᾶς «*Oι παλαιότεροι** γιά τόν Παπαδιαμάντη» (ἀπό τίς ἔκδόσεις «*Διάττων*») ἐκδόθηκε τόν περασμένο Φεβρουάριο. Έχω τήν ἑλπίδα ὅτι ὡς τά τέλη Σεπτεμβρίου, δπότε θά γίνει στή Σκιάθο τό Α΄ Διεθνές Συνέδριο γιά τόν Παπαδιαμάντη, θά ἔχει προστεθεῖ καὶ στίς δυό σειρές τό δεύτερο βιβλίο.

Δέν δυσκολεύομαι καθόλου νά παραδεχτῶ πώς είναι κακό ἐπιχείρημα ὑπέρ τῆς ἀξίας τοῦ παπαδιαμαντικοῦ ἔργου ἡ στατιστικά ἀδιάψευστη διαπίστωση ὅτι ἡ πλειοψηφία τῶν κριτικῶν δέν τήν ἀμφισβήτησε. Ὄταν ὅμως αὐτῆς τῆς πλειοψηφίας ἡ κρίση τυχαίνει νά είναι καὶ πολλαπλά αἰτιολογημένη, τό πράγμα, θαρρῶ, ἀλλάζει. Καί, ἂν βλέπω καὶ ἀκούω καλά, αὐτή είναι ἔδω καὶ πολλά χρόνια ἡ στάση τῆς κριτικῆς ἀπέναντι

* Μέ τόν ὄρο παλαιότεροι ἐννοῶ τούς συγγραφεῖς πού δέν ζοῦν πιά.

στόν *Παπαδιαμάντη*: ἔπαινος αἰτιολογημένος, ἀρκετές φορές μάλιστα σέ βαθμό πού ἐγγίζει τή σχολαστικότητα.

Δυσκολεύομαι πάντως ἀρκετά μέ τούς σύγχρονους τρόπους ἀνάλυσης τῶν κειμένων. Φαίνεται ὅμως πώς κάθε μέθοδος, ἀκόμα καὶ ἐκείνη πού τῆς μέλλεται νά σαρωθεῖ ἀργά ἢ γρήγορα ἀπό μιά νεοκοπότερη, ζωοποεῖται καὶ γεννάει ζωντανά, ὅταν κάποιος τή χρησιμοποιεῖ ὅχι σάν τρυπάνι ἢ τανάλια ἢ ψαλίδι ἀλλά σάν τό χέρι του, μέ τό ὅποιο ψαίνει, θερμός θερμό, ἔνα ἄλλο σῶμα. Αὐτή ἀκριβῶς τήν ἐντύπωση μοῦ δίνουν τά γραφτά τοῦ Κίμωνος Κολυβᾶ, ὅτι δέν είναι νεκροτόκια. Ὁμολογῶ ὅτι θά ἥθελα νά είχε ἐνδώσει λιγότερο στήν όρολογία καὶ τήν τεχνική τῶν σημερινῶν μεθόδων ἀναλύσεως, ἀφοῦ, ἀλλωστε, ἔχουμε, δόξα τῷ Θεῷ, σπουδαίους δασκάλους —ἀπό τόν Πολυλᾶ ὡς τόν Ζήσιμο Λορεντζάτο— στερεότερου τρόπου καὶ λόγου κριτικοῦ. Ἀλλά ὁ Κίμων Κολυβᾶς είναι νέος καὶ είναι ἀναπόφευκτο, φαίνεται, νά δοκιμάσει τά νέα πράγματα. Καὶ θά ἡταν μεγάλη ἀδικία νά μεμψιμοιρῶ τή στιγμή πού ξαναβεβαιώνομαι ὅτι «τό Πνεῦμα ὃπου θέλει πνεῖ» καὶ βλέπω ὅτι ἡ ἀγάπη τοῦ Κ. Κολυβᾶ γιά τόν *Παπαδιαμάντη* δίνει δροσία καὶ στή μέθοδο του.

Φεβρουάριος 1991

N.D.T.

ΧΡΟΝΟΣ ΚΑΙ ΑΦΗΓΗΣΗ

*(Η τελεολογική προοπτική
σε τρία άγιολογικά διηγήματα
τοῦ Παπαδιαμάντη)**

* 'Ανακοίνωση που έγινε στό πλαίσιο τοῦ «Πνευματικοῦ Αίγαίου» που όργάνωσε τό 'Υπουργεῖο Πολιτισμοῦ στή Σκιάθο στίς 4-5 Μαΐου 1989.

ΜΕΣΑ ΣΕ ΟΛΟΚΛΗΡΗ ΤΗΝ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ, τήν έμπνευσμένη ἀπό τόν χριστιανικό ἀνθρωπισμό, ξεχωρίζουν τρία διηγήματα πού θέτουν κατευθείαν τό θέμα τῆς ἀγιότητας: «Φτωχός "Ἄγιος» (1891), «Τό Νησί τῆς Οὐρανίτσας» (1902) καί «'Ο Γάμος τοῦ Καραχμέτη» (1910, α' ἔκδοση 1914).

Τά ἀγιολογικά θέματα στήν ἀφηγηματική πεζογραφία σπανίζουν τόσο στήν ἑλληνική ὅσο καί στήν εύρωπαική φιλολογία¹ καί ἀναμφισβήτητα τά τρία διηγήματα ἀποτελοῦν ἴδιαιτερη περίπτωση γιά τήν πεζογραφία τοῦ Παπαδιαμάντη². "Αν καί τά τρία

1. Παράλληλα σέ έμπνευση, ἀλλά καί —τό πιό χαρακτηριστικό— στή δομή εἶναι τό διήγημα τοῦ G. Flaubert, «Un Coeur Simple» ἀπό τή συλλογή *Trois Contes* καί τό διήγημα τοῦ A. Solzenitsin, «Matrionin Dvor» (Τό Σπίτι τῆς Ματριόνα). Τό γεγονός τῆς υἱοθέτησης παράλληλων ἀφηγηματικῶν τρόπων ἀπό συγγραφεῖς διαφορετικοῦ πολιτιστικοῦ, ἐθνικοῦ καί θρησκευτικοῦ κλίματος, ἀλλά καί διαφορετικῶν ἐποχῶν μᾶς ὀδηγεῖ στήν ἀποψή ὅτι τά κείμενα ἀποτελοῦν ξεχωριστό είδος ἀφήγησης πού ὑπακούει σέ ἐσωτερικούς ἀφηγηματικούς κανόνες.

2. 'Αγιολογικό θέμα μέ ήρωα νεομάρτυρα θέτει καί ἔνα τέ-

κείμενα ἀνήκουν σέ διαφορετικές χρονικές περιόδους και σέ διαφορετικές φάσεις τῆς παπαδιαμαντικῆς πεζογραφίας³, παρουσιάζουν κοινά στοιχεῖα στόν τρόπο ἐπεξεργασίας τῆς θεματολογίας και τῆς ἔκθεσης του ἀφηγηματικοῦ ὑλικοῦ, που ἐπιτρέπει τήν κατάταξή τους σέ μια ἴδιαίτερη κατηγορία.

Σέ ἓνα πρῶτο και ἄμεσο ἐπίπεδο τά κείμενα ἀφηγοῦνται τήν ἱστορία τῆς ζωῆς τῶν ἡρώων τους, τοῦ ἀνώνυμου ἀγιου, τῆς Σεραϊνῶς και τῆς Ούρανίτσας, ἀποτελοῦν δηλ. σύντομες βιογραφίες. Και στίς τρεῖς περιπτώσεις ἡ περιγραφή εἶναι ἐλλειπτική· ἐκθέτει μέ συντομία τίς πληροφορίες γιά τόν παρελθόντα βίο τῶν ἡρώων και ἐστιάζει τήν πρ-

ταρτο διήγημα τοῦ Παπαδιαμάντη, «Ἡ Χήρα τοῦ Νεομάρτυρος» (1905). Τό κείμενο αὐτό δμως διαφοροποιεῖται ἀπό τά διηγήματα πού ἔξετάζουμε ἐδῶ ὅχι μόνον ἀπό τήν ἀποψη τῆς ἀφηγηματικῆς τεχνικῆς, ἀλλά κυρίως ἀπό τήν ἀποψη τῶν θεματικῶν στόχων. Και ἐδῶ πάντως διατηροῦνται τό θέμα τοῦ ἀγιασμοῦ τῶν ὁστῶν, ἡ χρονική ἀπόσταση τῆς ἀφήγησης ἀπό τά γεγονότα τῆς πλοκῆς και ὡς ἓνα σημεῖο ὁ βιογραφικός χαρακτήρας τοῦ κειμένου. Ἡ διαφοροποίηση προκύπτει κυρίως ἀπό τό ἥθικό θέμα τῶν μεταγενέστερων γάμων τῆς χήρας τοῦ νεομάρτυρος και τῆς τιμωρίας της. "Αλλωστε και ὁ τίτλος τοῦ διηγήματος προσανατολίζει τήν ἀνάγνωση πρός αὐτό ἀκριβῶς τό θέμα.

3. Ἀκολουθώντας τή διαίρεση τῆς παπαδιαμαντικῆς πεζογραφίας, πού προτείνει ὁ Κ. Στεργιόπουλος, ὁ «Φτωχός Ἄγιος» ἀνήκει στή μεσαία περίοδο τοῦ Παπαδιαμάντη (1887-1896), ἐνῶ τά ἀλλα δύο διηγήματα στήν τρίτη και τελευταία (1899-1910). Βλ. «Ο Παπαδιαμάντης Σήμερα, Διαίρεση και Χαρακτηριστικά τῆς Πεζογραφίας του», στόν συλλογικό τόμο, «Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης», Εἴκοσι Κείμενα γιά τή Ζωή και τό Ἐργο του, Πρόλογος-Ἐπιλογή Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Οι Ἐκδόσεις τῶν Φίλων, Ἀθήνα, 1979, σσ. 255-274.

σοχή στό κεντρικό γεγονός τῆς ζωῆς τους, πού γίνεται ἔτσι καί τό κεντρικό ἐπεισόδιο τοῦ κειμένου, καί ἀποτελεῖ τήν ἀποφασιστική πράξη, πού δύνηγει στήν ἀγιοποίηση: εἰδοποίηση τῶν κατοίκων τοῦ Κάστρου γιά τήν ἄφιξη τῶν ἀλλόθρησκων πειρατῶν καί μαρτυρικός θάνατος τοῦ ἀνώνυμου βοσκοῦ, μεγαλόψυχη ἀπόφαση τῆς Σεραϊνῶς νά συγχωρήσει τό σύζυγό της καί νά ἀναθρέψει τά παιδιά πού προέρχονται ἀπό τόν δεύτερο παράνομο γάμο του, ἀπελπισία, ἀδιέξοδο καί αὐτοκτονία τῆς Οὐρανίτσας, ὡς ἔσχατη ἀπόδειξη τῆς ἀθωότητάς της. Ἡ ἐλλειπτικότητα πού χαρακτηρίζει τίς πληροφορίες γιά τή ζωή τῶν ἡρώων παρουσιάζεται καί στήν ψυχογράφησή τους. "Αν καί στήν περίπτωση τοῦ «Φτωχοῦ Αγιου», ὅσο καί στό «Γάμο τοῦ Καραχμέτη», τό κείμενο ἀποτυπώνει, ἔστω καί σύντομα, δρισμένες ἀπό τίς σκέψεις καί τά συναισθήματα τῶν ἡρώων κατά τήν κρίσιμη στιγμή τῆς ζωῆς τους, στήν ούσια οὔτε τά πρόσωπα πού τούς περιβάλλουν οὔτε καί ὁ ἀφηγητής, καί κατά συνέπεια οὔτε ὁ ἀναγνώστης, δέν ἔχουν πλήρη εἰκόνα τῆς ψυχικῆς καί πνευματικῆς ζωῆς τῶν ἡρώων. Ἡ προοπτική τῶν ὑπόλοιπων προσώπων τοῦ κειμένου, ἀλλά καί τῆς ἀφήγησης εἶναι ἔξωτερική καί καταλήγουμε σέ συμπεράσματα βασιζόμενοι μόνο στήν ἔξωτερη συμπεριφορά, στίς πράξεις τῶν ἡρώων. Κυρίως ὅμως, καί σκοπίμως, ἡ τελική κρίση τόσο τῶν μελῶν τῆς κοινότητας ὅσο καί τοῦ ἀφηγητῆ, ἀλλά καί τοῦ ἀναγνώστη, εἶναι ἀνασκοπική, δηλ. γίνεται ἀπό τήν προοπτική τῆς μεταθανάτιας δικαίωσης τῶν ἡρώων, τοῦ θαύματος καί τῆς ἀποκάλυψης τῆς ἀγιότητάς τους μέ τήν εύωδία πού ἀναδίδει τό σημεῖο τῆς ταφῆς τους.

Πρόκειται δηλ. γιά τρία κείμενα πού ή πλοκή παρουσιάζει τελεολογικό χαρακτήρα: ή σύνδεση τῶν ἐπεισοδίων δέν γίνεται χάρη στή χρονική παράταξή τους, οὕτε στή σχέση αιτίου-ἀποτελέσματος, ἀλλά στήν ἐπιστροφή πρός τά προηγηθέντα ἐπεισόδια καί τήν ἀνασκόπησή τους κάτω ἀπό τήν προοπτική τοῦ τέλους, θέση πού ὁδηγεῖ σέ μιά δεύτερη καί οὐσιαστικότερη ἔκτιμηση τῶν ἐπεισοδίων⁴.

‘Η ἐπανεξέταση αὐτή *sub speciae “finis”* προσφέρει τό κλειδί τῆς ἔκτιμησης τοῦ ἐσωτερικοῦ ἴστοῦ τῆς προσωπικότητας τῶν ἥρωών, πού εἶναι ή βαθιά καί ἀκλόνητη θρησκευτική πίστη. Τά πρόσωπα παραμένουν ἀκατάληπτα καί παραγνωρισμένα ἀπό τὸν κοινωνικό τους περίγυρο, ἀλλά καί ἀπό τὸν ἀφηγητή τῆς ἴστορίας τους στό μέτρο πού οἱ τελευταῖοι εἶναι ἀνίκανοι νά ἀναγνωρίσουν τήν πνευματική ἀνωτερότητα, πού ἐκεῖνα διαθέτουν, λόγω τῆς συμμετοχῆς τους στή σφαίρα τοῦ θείου. ‘Η ἐπισφράγιση τῆς ζωῆς τους ἀπό τὸν θαυματουργικό συμβολισμό ὁδηγεῖ στήν ἀποκάλυψη τῆς κρυφῆς τους πραγματικότητας.

Στό ἐπίπεδο τῆς πλοκῆς δημιουργοῦνται δύο παράλληλα ἐπίπεδα πραγματικότητας. Στό πρῶτο κινοῦνται οἱ ἀνθρώποι πού περιβάλλουν τούς ἥρωες καί δροῦν σύμφωνα μέ τοὺς νόμους τοῦ συμφέροντος, τῆς οἰκονομικῆς καί συναισθηματικῆς ἐκμετάλλευσης. Στό δεύτερο ἐπίπεδο κινοῦνται οἱ ἥρωες σέ μιά σιωπηρή, καρτερική καί μοναχική πορεία, ἀ-

4. Σχετικά μέ τήν τελεολογική πλοκή (teleological plot) τή θεωρητική ἀνάπτυξη προσφέρει ὁ Lennard J. Davis στό βιβλίο του *Resisting Novels, Ideology and Fiction*, University Paperbacks, Methuen, London, 1978, σσ. 206-212.

κολουθώντας τό φῶς τῆς πίστης τους καί μεταβάλλοντας ἔτσι τήν πίστη σέ πράξη, δηλ. σέ πραγματικότητα.

Στό ἐπίπεδο τῆς ἀφήγησης ἡ διπλή πραγματικότητα, πού ἐντοπίστηκε στήν πλοκή, ἀναδιπλώνεται: οἱ ἀφηγητές (καί ὑπάρχουν πολλοί) ἀκολουθοῦν ἀνάλογη πορεία. Ἀνήκουν καί αὐτοί στήν κατηγορία ἐκείνων πού δέν μποροῦν νά ἀποκρυπτογραφήσουν τήν ἐν Θεῷ ζωή τῶν ἡρώων τους, ἡ πνευματική διάσταση τῶν ὅποιων ὑπερέχει κατά πολὺ ἐκείνης τῶν ἀφηγητῶν. Ἐνώπιον τοῦ μυστικοῦ χαρακτήρα τῆς ζωῆς καί τοῦ πνεύματος τοῦ ἡρωά του ὁ ἀφηγητής ὀδηγεῖται σέ εὔσεβή παραίτηση ἀπό τή φιλοδοξία νά περιγράψει τόν ὑπερβατικό χαρακτήρα τῆς ζωῆς τοῦ ἡρωα. Ἔτσι ἔξηγεῖται ἡ ἐκ τῶν ἔξω προσέγγιση τῶν προσώπων, πού υἱοθετεῖ ἡ ἀφήγηση. Πρέπει νά ὑπενθυμίσουμε στό σημεῖο αὐτό ὅτι ἡ εὐλαβική αὐτή ἀπόσταση τοῦ ἀφηγητῆ ἀπό τόν ἡρωα εἶναι κοινό χαρακτηριστικό τῆς ἀφηγηματικῆς στρατηγικῆς ὅλων τῶν κειμένων μέ ἀγιολογικό θέμα⁵.

‘Τι πάρχει ὅμως καί ἔνας δεύτερος σημαντικός λόγος πού ἐμποδίζει τήν ψυχογραφική σκιαγράφηση τῶν ἡρώων. Ἡ ἀνθρωπολογική ἀντίληψη, πού ὁ συγγραφέας υἱοθετεῖ, τόν ὀδηγεῖ σέ μιά ἐρμηνεία τοῦ ἀνθρώπου πού δέν δρίζεται ως μιά ἔξατομικευμένη ἴδιαιτερότητα, ὑποκείμενη σέ μεταστροφές καί παλινδρομήσεις καί ἔξαρτώμενη ἀπό τή ρευστότη-

5. Σχετικά μέ τή στάση αὐτή τοῦ ἀφηγητῆ βλ. τό κεφάλαιο «L’Hagiographie» στό βιβλίο τοῦ Mikhaïl Bakhtine, *Esthétique de la Crédation Verbale*, Éditions Gallimard, Paris, 1984, σσ. 189-191.

τα τῶν καταστάσεων καί τήν ἀβεβαιότητα τοῦ μέλλοντος. Ἀντίθετα, ὁ ἄνθρωπος προικίζεται μέ σταθερή ταυτότητα, πού δρίζεται ὅμως ὅχι ἀπό τήν ἔμφαση τῆς ἴδιαιτερότητας, ἀλλά ἀκριβῶς ἀπό τήν ὑπέρβασή της καί τό ποσοστό προσέγγισης καί συμμετοχῆς σέ ἓνα θεολογικά προσδιορισμένο πρότυπο καί σέ κανόνες ἡθικῆς καί ὅχι ψυχολογικῆς συμπεριφορᾶς⁶.

Σύμφωνα λοιπόν μέ τή θέση αὐτή ἡ τελεολογική δόμηση τῶν τριῶν κειμένων ἀποτελεῖ τήν ἐπισφράγιση —ἡθική γιά τούς ἥρωες, ἵδεολογική γιά τό συγγραφέα— πού κατοχυρώνει τόν μυστικό χαρακτήρα μιᾶς ζωῆς μέ τό θαυματουργικό σύμβολο.

Ἐάν ὅμως διπλή εἶναι ἡ διάσταση τῆς πραγματικότητας, διπλή κατ' ἀνάγκην εἶναι καί ἡ διάσταση τοῦ χρόνου πού τά τρία διηγήματα τοῦ Παπαδιαμάντη ὑποβάλλουν. Καί στήν περίπτωση τοῦ χρόνου ἔχουμε μιά διπλή προοπτική καί δύο πόλους ἀπό τούς δποίους πηγάζει: ἀπό τόν ἓναν πόλο, τόν ἀφηγητή καί τούς δευτεραγωνιστές τῶν διηγημάτων, καί στόν ἀντίποδα τόν ἥρωα.

Στήν πρώτη χρονική διάσταση ἡ ζωή καί τά ἐπεισόδια τοῦ βίου χαρακτηρίζονται ἀπό τή μέριμνα γιά τό μέλλον καί τή φθορά. Πρόκειται γιά τίς περιπτώσεις τοῦ προεστοῦ κυρ-Ἀναγνώστη, ἐργοδότη τοῦ φτωχοῦ αἰπόλου-ἄγιου καί σκληροῦ ἐκμεταλλευτῆ του· τοῦ Κουμπῆ Νικολάου τοῦ ἐπονομαζόμενου Καραχμέτη, πού ἀγωνιᾶ γιά τή διαιώνισή

6. Βλ. τό κεφάλαιο «Narrative in Autobiography and Psychoanalysis» στό βιβλίο τοῦ Wallace Martin, *Recent Theories of Narrative*, Cornell University Press, Ithaca and London, 1896, σελ. 77.

του καί ἀποπέμπει τή στείρα Σεραϊνώ καί τέλος, γιά τήν περίπτωση τῆς σκληρῆς καί ἄδικης πεθερᾶς τῆς Ούρανίτσας, ἀλλά καί ὅλης τῆς μικρῆς καί δεισιδαίμονος κοινότητας, πού σπεύδει νά ἀναθεματίσει τή δεκαεξάχρονη ἡρωίδα γιά τήν αὐτοχειρία της.

Ἡ κοινότητα τῶν ἀνθρώπων, πού περιβάλλει τούς ἡρωες, ὑπόκειται σέ μιά ἀντίληψη τοῦ χρόνου εὐθύγραμμη. Πρόκειται γιά τόν ιστορικό καί τόν βιολογικό χρόνο, ἐνα continuum πού ἡ μέτρησή του εἶναι συμβατική μέ αὐθαίρετα σημεῖα ἀφετηρίας καί λήξης, τή γέννηση καί τό θάνατο. Στή βιολογική καί ιστορική διάσταση τοῦ χρόνου ζοῦν καί οἱ ἔδιοι οἱ ἡρωες, τούς ὁποίους ἀλλωστε βιογραφοῦν τά διηγήματα. Ἡ ἔννοια τῆς βιογραφίας ἔγκειται σέ τοῦτο: στήν ἐξιστόρηση τῆς ζωῆς καί τοῦ θανάτου ἐνός προσώπου. Ἀπό τήν ἀποφη αὐτή οἱ τρεῖς ἡρωες εἶναι πλήρως ὑποταγμένοι στόν βιολογικό χρόνο, ἔχουμε σταθερές ἀναφορές στήν ἡλικία τους, τήν ἐξιστόρηση τῶν περιστατικῶν τοῦ βίου τους, εἴτε συνήθων εἴτε ἐκτάκτων, καί τέλος τό θάνατό τους, μαρτυρικό καί βίαιο γιά τόν ἀνώνυμο ἄγιο καί τήν Ούρανίτσα, ταπεινό καί γαλήνιο γιά τή Σεραϊνώ. Ταυτόχρονα ἡ ἀναφορά στά διάφορα γεγονότα τῆς ζωῆς τους, ἀσήμαντα καί καθημερινά ἡ κρίσιμα, ἔχει χαρακτήρα χρονικῆς ἀναφορᾶς καί δέν ἐπιχειρεῖται καμία προσπάθεια ἐσωτερικῆς αἰτιώδους σύνδεσής τους.

Ταυτόχρονα οι δύο ἀπό τούς ἡρωες ζοῦν κάτω ἀπό τήν πίεση τοῦ ιστορικοῦ χρόνου, εἶναι κυριολεκτικά θύματα τοῦ ιστορικοῦ χρόνου: ὁ φτωχός ἄγιος σφαγιάζεται στήν ἐκδικητική μανία τῶν Βαρβαρέζων πειρατῶν καί ἡ βίαιη ἔξωση τῆς Σεραϊνῶς ἀπό

τό σπίτι και τό γάμο της θά ήταν ἀδύνατη χωρίς τήν παρέμβαση τῆς ἐλλιμενιζομένης στή Σκιάθο ὁθωμανικῆς ναυτικῆς μοίρας.

Ἐάν αὐτά συμβαίνουν στό ἐπίπεδο τῆς ὑπόθεσης, τοῦ «μύθου» τῶν διηγημάτων, τό ἀνάλογο μποροῦμε νά διαπιστώσουμε και στήν ὄργάνωση τῆς πλοκῆς πού ἀκολουθεῖ μιά σαφῶς εὔθυγραμμη, χρονική, ἔκθεση τῶν ἐπεισοδίων. Τά γεγονότα ἐκτίθενται στή χρονική, ιστορική ἀκολουθία τους μέσταθερή κίνηση ἀπό τό ἀπώτερο παρελθόν πρός τό ἐγγύτερο παρελθόν και ἀπόληξη στό θάνατο τῶν ἡρώων. Γιά παράδειγμα, παρακολουθοῦμε τήν ὄρφανια τῆς Οὐρανίτσας, τόν δεύτερο γάμο τῆς μητέρας της, τίς οίκονομικές δυσκολίες τῆς οίκογένειας, τόν βιαστικό ἀρραβώνα τῆς ἡρωίδας, τό βιασμό της ἀπό τό μνηστήρα της, τή σύγκρουση μέ τήν πεθερά της και τέλος τήν αὐτοκτονία της.

Πέρα ὅμως ἀπό τήν εὔθυγραμμη περιγραφή τοῦ κοσμικοῦ χρόνου μιά δεύτερη ἀντίληψη τοῦ χρόνου, ὡς Ἱεροῦ, ἔρχεται νά ἐπικαλύψει ὅχι μόνον τήν πλοκή τῶν κειμένων, ἀλλά και ὀλόκληρη τήν ἀφήγηση ἀποκαλύπτοντας ἔτσι τή χριστιανική φιλοσοφική τοποθέτηση τοῦ ἵδιου τοῦ συγγραφέα.

‘Ο Ἱερός χρόνος εἰσάγεται στά διηγήματα αὐτά ἀπό τίς τρεῖς ἀσύνδετες σύντομες μικρές παραγράφους, πού ἀποτελοῦν τόν ἐπίλογό τους και τροποποιοῦν τό ρυθμό τῆς ἀνάγνωσης ἐπιβάλλοντας τήν τελεολογική προοπτική πού ἀναφέραμε.

Ἐάν ὁ ιστορικός χρόνος κινεῖται μέσω τῶν ἐπεισοδίων πρός τά ἐμπρός, ὁ Ἱερός χρόνος κινεῖται μέσω τοῦ θέματος πρός τά πίσω. Τό θαυματουργικό τέλος ὑποχρεώνει σέ ἀνασκόπηση τοῦ παρελθόντος. Τά συμβάντα τῆς ζωῆς παύουν νά ἔχουν τό χαρακτή-

ρα τοῦ τυχαίου καὶ τοῦ αὐθαίρετου καὶ ἀποκτοῦν ἐσωτερική συνοχή, καθώς ἡ θρησκευτική πίστη καὶ ἡ ὑπερβατική ἀναφορικότης τοῦ ἥρωα ἀνατρέπει τὴ συνήθη στάση ἀπέναντι στό φαινόμενο τῆς ζωῆς καὶ τὴ μεταβάλλει σέ μίμηση Χριστοῦ. Ὁ χρόνος δέν εἶναι ἀτέρμων καὶ κενός νοήματος, ὅλλα κινεῖται πρός ἓνα τέλος, τέλος πού εἶναι ἀποκαλυπτικά δεδομένο. Ἡ ἀποκάλυψη φανερώνει τὴν ἀλήθεια καὶ νοηματοδοτεῖ τὸ χρόνο καὶ τὸν ἀνθρώπινο βίο πού ἔρμηνεύεται ἔτσι ἀναδρομικά *sub speciae aeternitatis*. Τὴν πίστη στὸν ἀποκαλυπτικό χρόνο ἐκφράζει ὁ φτωχός ἄγιος ὅταν συλλογίζεται:

«Αὔτα εἶναι (πῶς νά εἴπη τις;) "ἱερά πράγματα", καὶ ἂν ὑπάρχῃ ἀμοιβή τις, θά εἶναι ἀλλοῦ κάπου· εἴχεν ἀμυδράν τὴν συναίσθησιν ταύτην»⁷.

Ἡ πίστη του στὴν ἀποκάλυψη ἐπιβεβαιώνεται ἀπό τὴν θαυματουργική ἐπισφράγιση πού συνοδεύει τὸ τέλος του, ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τῶν ἄλλων δύο ἥρωίδων. Τό θαυματουργικό, τελευταῖο στὴν ἔκθεση τῶν ἐπεισοδίων, γεγονός ἀποκτᾶ ἔτσι ἔρμηνευτική ἀξία γιά ὅσα προηγήθηκαν. "Αν στό ἐπίπεδο τῆς μυθοπλασίας καταξιώνει τὴ ζωή τῶν ἀγίων ἥρώων στά μάτια τῶν ἀνθρώπων ἐκείνων πού δέν τούς κατάλαβαν καὶ τούς ἀγνόησαν, στό ἐπίπεδο τῆς πλοκῆς ἔρμηνεύει τά προηγούμενα γεγονότα, ἀποκαλύπτει δηλ. τό θέμα, πού βρίσκεται κρυμμένο κάτω ἀπό τὸν ἀνεκδοτολογικό χαρακτήρα τῆς ἴστο-

7. Ἀλ. Παπαδιαμάντη, "Απαντα, τόμος β', Κριτική "Ἐκδοση, Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, 'Ἐκδόσεις Δόμος, 'Αθήνα 1982, σ. 225.

ρίας πού κάθε διήγημα ἀφηγεῖται. Τά παρελθόντα ἐπεισόδια συνδέονται, ἀποκτοῦν συνοχή καί ἔξηγοῦνται κάτω ἀπό τό πρίσμα τοῦ τέλους τοῦ κειμένου. 'Η ματιά τοῦ ἀναγνώστη στρέφεται ἀπό τό τέλος πρός τήν ἀρχή.

'Η ἀποκαλυπτική ἀλήθεια τοῦ χρόνου ὁδηγεῖ σέ μιάν ἀνάστροφη μέτρηση καί σέ μιάν ἀνάστροφη ἐρμηνεία ἀπό τό τέλος πρός τήν ἀρχή, τό παρελθόν καί τό παρόν ἐρμηνεύονται ἀπό τό μέλλον, δηλ. ἀπό τό τέλος. Προσήμανση αύτοῦ τοῦ ἀποκαλυπτικοῦ τέλους εἶναι ὁ προσωπικός θάνατος τῶν τριῶν ἡρώων καί τό θαῦμα πού τόν ἀκολουθεῖ⁸.

'Η ἀποκάλυψη ὅμως σημαίνει τήν ἐπιβολή τῆς ἐρμηνείας πάνω στά φαινόμενα καί τοῦ λόγου πάνω στά ἀντικείμενα: ὁ κόσμος, ὁ χρόνος καί ἡ ζωή ἔχουν λόγο ὑπάρξεως καί ὁ λόγος αὐτός ἐκφράζεται διά τοῦ λόγου μέσα στό χρόνο. 'Από τή στιγμή πού οἱ γενεές τῶν ἀνθρώπων ὁμιλοῦν, ἐρμηνεύουν καί μεταδίδουν τήν ἀποκάλυψη. Καί αὐτός ὁ διά τῶν γενεῶν λόγος ἔχει ίδιαίτερη θέση στά παπαδιαμαντικά κείμενα. 'Η αὐθεντία τοῦ βιβλικοῦ ἀποκαλυπτικοῦ λόγου ἀναδιπλώνεται καί ἐπαναλαμβάνεται στό λόγο τῆς παράδοσης, ἐκεῖνον δηλ. πού ἡ μία γενεά μεταδίδει στήν ἄλλη. Στό λόγο αὐτόν τῶν γενεῶν, στήν προφορική παράδοση τῆς βιωθείσης ἀποκάλυψης, ἐμμένει μέ ἔμφαση ὁ Παπαδιαμάντης.

'Η βιβλική ἔννοια τῆς γενεᾶς ἐκφράζει τήν ἀλληλεγγύη πού ἐνώνει τούς ἀνθρώπους μεταξύ τους, ἀλ-

8. Γιά τόν ἀποκαλυπτικό χρόνο καί τήν παρουσία του στά λογοτεχνικά κείμενα, βλ. τό βιβλίο τοῦ Frank Kermode, *The Sense of an Ending, Studies in the Theory of Fiction*, Oxford University Press, London, 1979.

ληλεγγύη τόσο στήν ἀμαρτία ὅσο καὶ στήν εὐλογία ἀπό τὸν Ἀδάμ ὡς τὸ Χριστό καὶ ὡς τὴ συντέλεια τοῦ χρόνου. Ἡ ἀλληλεγγύη αὐτή ἐκφράζεται κυρίως μέσα ἀπό αὐτοὺς πού κατάγονται ἀπό τὴν ἤδια οἰκογένεια ἢ ἀπό τὴν ἤδια φυλή. Αὕτη εἶναι ἄλλωστε καὶ ἡ σημασία τῶν μακρῶν γενεαλογικῶν πινάκων τῆς Βίβλου. Αύτές οἱ γενεές εἶναι καὶ οἱ φορεῖς τῆς πραγματοποιήσεως τῆς ιστορίας τῆς σωτηρίας, τῆς τομῆς δηλ. καὶ τῆς παρεμβάσεως τοῦ ἱεροῦ χρόνου πάνω στόν ιστορικό χρόνο⁹.

Ἡ ἔννοια τῆς παράδοσης, πού μεταφέρει τὴν ιστορία τῶν ἀγίων ἥρωών καλύπτει σημαντική ἔκταση τῶν τριῶν διηγήματων. Τά τρία διηγήματα ἐμμένουν στήν παράδοση, πού ὁ ἀφηγητής καταγράφει, ὅπως τὴ διηγοῦνται ἀτομα προχωρημένης ἡλικίας, πού καὶ αὐτά μέ τὴ σειρά τους τὴν ἔλαβαν ἀπό ἄλλους.

Στήν ἀρχή τῆς μελέτης μας τονίσαμε ὅτι τά τρία διηγήματα ἀποτελοῦν βιογραφίες ἀγιολογικοῦ χαρακτήρα. Πρέπει τώρα νά ἐπανέλθουμε γιά νά ὑπογραμμίσουμε ὅτι στά δύο ἀπό αὐτά, στόν «Φτωχό Αγιο» καὶ στό «Νησί τῆς Ούρανίτσας» ἡ βιογραφία τοῦ ἥρωα/ἀγίου ἐγγράφεται μέσα στήν αὐτοβιογραφική ἀφήγηση τοῦ συγγραφέα/ἀφηγητῆ.

Ἡ ἔξαίρεση τοῦ «Γάμου τοῦ Καραχμέτη» ὀφείλεται πιθανῶς στόν ἀνολοκλήρωτο χαρακτήρα του πού μᾶς παραδίδει δύο σχεδιάσματα ἀρχῆς¹⁰.

9. Γιά τήν ἔννοια τῆς Γενεᾶς βλ. Λεξικό Βιβλικῆς Θεολογίας, Βιβλικό Κέντρο «Ἄρτος Ζωῆς», Αθήνα, 1980, σελ.

199. Γιά τό ρόλο τῆς γενεᾶς στή λογοτεχνία ὑπάρχει τό βιβλίο τῆς Patricia Tobin, *Time and the Novel, The Genealogical Imperative*, Princeton University Press, Princeton, 1978.

10. "Απαντα, δ.π., τόμος δ', σσ. 493-495 καὶ σσ. 684-685.

Έάν στά αλλα δύο ή βιογραφία καταλαμβάνει τόν κεντρικό χώρο του διηγήματος, ή αύτοβιογραφία καταλαμβάνει τούς έξωτερους, τήν ἀρχή και τό τέλος.

Καί στίς τρεῖς περιπτώσεις ὅμως γίνεται ρητός λόγος γιά τήν παράδοση πού μεταδίδει τήν ιστορία τῶν ἡρώων¹¹.

Πρῶτος ὁ καθηγητής Μ.Γ. Μερακλής ἔχει παρατηρήσει ὅτι στόν «Φτωχό "Αγιο» ὁ συγγραφέας/ἀφηγητής καταγράφει τρεῖς ἀκόμα παραδόσεις στήν εἰσαγωγή του, πρίν καταλήξει στήν τέταρτη τοῦ φτωχοῦ ἄγιου¹². Ἡ εἰσαγωγική αὐτή ἀναφορά τοῦ ἀφηγητῆ στίς τρεῖς λαογραφικές παραδόσεις συνδέεται μέ τήν «ἀρχαιολογική» ξενάγηση στούς χώρους τοῦ ἐρειπωμένου Κάστρου καί τήν ἀνάμνηση τῶν παιδικῶν ἐκδρομῶν μέ τή συνοδεία γηραιῶν γυναικῶν πού μεταδίδουν τίς παραδόσεις αὐτές. Πρόκειται δηλ. γιά τήν ξενάγηση στό χρόνο πού γίνεται μέσα ἀπό τήν ἀποκρυπτογράφηση τοῦ ἔχοντος του πάνω στό χῶρο. Ὁ ιστορικός χῶρος καί χρόνος «ζωοποιοῦνται» κάτω ἀπό τόν ιερό κύκλο τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἡμερολογίου πού ἀποτελεῖ μιάν ἐκφραση τοῦ ιεροῦ χρόνου: «... κατά τάς ἑορτάς μάλιστα, ὅταν ἐτελοῦντο πανηγύρεις... ἔβλεπες διά μιᾶς τό ἐρημωμένον μέρος ζωοποιούμενον...»¹³. Ὁ συγ-

11. Καί στό «Γάμο τοῦ Καραχμέτη» γίνεται ἀναφορά στήν παράδοση, "Απαντα, ὅ.π., τόμος δ', σελ. 503, στ. 30.

12. Μ. Γ. Μερακλής, 'Ηθογραφικός Νατουραλισμός, Μερικά Σχόλια στόν «Φτωχό "Αγιο» τοῦ Παπαδιαμάντη, στόν συλλογικό τόμο «Φῶτα 'Ολόφωτα», "Ενα 'Αφιέρωμα στόν Παπαδιαμάντη καί τόν Κόσμο του, 'Επιμέλεια Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Ε.Λ.Ι.Α., 'Αθήνα, 1981, σσ. 299-305.

13. "Απαντα, ὅ.π., τόμος β', σελ. 213.

γραφέας/άφηγητής παρίσταται καί καταγράφει τίς παραδόσεις. Τό κείμενο πού ό ἀναγνώστης διαβάζει, ἐμφανίζεται ώς ἡ καταγραφή αὐτοβιογραφικῶν ἀναμνήσεων τοῦ ἐνήλικος ἀφηγητῆς, πού μέ τή σειρά του καταγράφει τίς προφορικές παραδόσεις, πού σέ παιδική ἡλικία ἀκουσε ἀπό τίς γυναῖκες τοῦ τόπου του. "Ἔχουμε δηλ. μιά διαρκή ὄπισθιοχώρηση ἀπό τό χρόνο τῆς ἀφήγησης τοῦ κειμένου πρός τό χρόνο ὅπου παραπέμπει ἡ ἀνάμνηση τοῦ ἀφηγητῆς καί ἀπό ἐκεῖ πρός τό χρόνο τοῦ πραγματικοῦ βίου τοῦ ἥρωα. Πρόκειται γιά τή δραματοποίηση στό ἐπίπεδο τῆς ἀφηγηματικῆς δομῆς τῆς τελεολογικῆς προοπτικῆς, πού διαπιστώσαμε στό θεματικό ἐπίπεδο. Νά πῶς περιγράφονται σύντομα οἱ δύο πρωτεις φάσεις τῆς διαδικασίας στό «Νησί τῆς Ούρανίτσας»:

«Εἶχε γηράσει πολύ ἡ γραῖα Φωλιώ τοῦ Ματαρώνα, χήρα τοῦ Γιάννη Καρπέτη. Καί ὅμως ἡτον ἀκόμη στά καλά της, ὁπωσοῦν ἀκμαία, καί ὅλαι σχεδόν αἱ διμιλίαι της φρόνιμοι. Αὐτή μοῦ διηγήθη πρό δεκαετίας — τώρα είναι ἀποθαμένη πρό πέντε ἔτῶν αὐτό τό διποῖον ἐνθυμήθην, τέλος, νά γράψω σήμερον, κατά Φεβρουάριον τοῦ 1902»¹⁴.

Τόσο στήν περίπτωση τῆς θεματικῆς ὅσο καί στήν περίπτωση τῆς ἀφηγηματικῆς ἐκθέσεως, τό κείμενο ἀποτελεῖ τή διηγηματική προβολή ὑπό παραδειγματική μορφή μιᾶς φιλοσοφικῆς/θεολογικῆς ἀντίληψης. Ο φιλοσοφικο-θεολογικός στοχασμός γύρω ἀπό τόν τελεολογικό χαρακτήρα τοῦ κόσμου ὁ-

14. "Απαντα, δ.π., τόμος γ', σελ. 383.

δηγεῖ στή σύλληψη τοῦ θέματος (τή ζωή ἐνός ἀγνοῦ ἀνθρώπου καὶ τό θαῦμα) ὅσο καὶ στόν τρόπο τῆς ἀφηγηματικῆς του ἔκθεσης. 'Ο διπλός χαρακτήρας τοῦ χρόνου, ἵερός καὶ βέβηλος, ὁδηγεῖ στήν υἱοθέτηση δύο ἀφηγηματικῶν τεχνικῶν, μιᾶς εὐθύγραμμης, πού ἀποτελεῖ τήν ἀπλή ἀφήγηση τῆς ἱστορίας καὶ κινεῖται πρός τά ἐμπρός, καὶ μιᾶς ἀνασκοπικῆς, πού κινεῖται ἀπό τό τέλος πρός τό παρελθόν καὶ τό ἔρμηνεύει.

'Ο συγγραφέας/ἀφηγητής, πάλι, ἐπιστρέφοντας στό χρόνο τῆς παιδικῆς του ἡλικίας καὶ αὐτοβιογραφούμενος ὑποδεικνύει τόν βιωματικό τρόπο σύλληψης τῆς παράδοσης, τῆς ἐγγραφῆς της στήν παιδική καὶ παρθενική συνείδηση καὶ ὑπογραμμίζει τή σημασία τῆς ἀπό γενεά σέ γενεά ἀλληλεγγύης στό χρόνο τῆς σωτηρίας.

Τέλος τό ἕδιο τό κείμενο, ἀποποιούμενο κάθε ἰδιοτελή διάθεση συγγραφικῆς πρωτοτυπίας καὶ ταπεινά καταγράφοντας τήν προφορική παράδοση, ἀποκτᾶ τή δική του ἡθική δικαίωση.

ΣΤΜΒΟΛΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΙΑ
ΣΤΗ «ΜΑΤΡΟΜΑΝΤΗΛΟΥ»
ΤΟΥ Α. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ*

* 'Ανακοίνωση πού έγινε στό Α' Συνέδριο Μελετῶν Σκιάθου (24-27 Νοεμβρίου 1988). Δημοσιεύτηκε στό περιοδικό 'Ο Πολίτης στίς 28 Ιουνίου 1990.

Η ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΗΘΟΓΡΑΦΙΑ, ΠΟΥ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ της κινεῖται ή άφηγματική τέχνη τοῦ 'Α. Παπαδιαμάντη, εἶναι ρεαλιστική. 'Ο ίδιος ἀποκαλύπτει τίς ρεαλιστικές του προθέσεις στό προσίμιο τοῦ «Λαμπριάτικου Ψάλτη». Στόχοι του εἶναι ή περιγραφή τῆς φύσης καί τῶν νεοελληνικῶν ἀγροτικῶν ἥθων, καί μάλιστα κατά τέτοιον τρόπο ὡστε νά συνδέονται μέ μιά συγκεκριμένη ἀντίληψη γιά τούς ίδεολογικούς καί πολιτικούς προβληματισμούς τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας τοῦ 19ου αἰώνα.

"Ομως στόν διπλό αύτό στόχο ὁ συγγραφέας προσθέτει καί ἔναν τρίτο, τήν «μετά λατρείας» ἔξυμνηση τοῦ προσώπου τοῦ Χριστοῦ. 'Ο στόχος αὐτός δέν περιορίζεται στήν ἀντικειμενική περιγραφή τῆς ἀγροτικῆς θρησκευτικότητας, ἀλλά τίθεται ἀπολύτως. 'Ο λόγος ἔρχεται νά ἐπικαλύψει τήν περιγραφόμενη ἀνθρωπογεωγραφία μέ ἔνα πέπλο ἔντονης θρησκευτικότητας. 'Ωστόσο ὁ θεολογικός λόγος δέν μπορεῖ νά εἶναι ρεαλιστικός· δέν συνιστᾶ περιγραφή τοῦ κόσμου, ἀλλά ἐρμηνεία του. Κατά συνέπεια καί ὁ Παπαδιαμάντης εἶναι ὑποχρεωμένος νά ἐπιφέρει μιά τροποποίηση τῶν ἀρχικῶν ρεαλιστικῶν στόχων καί νά προχωρήσει σέ μιάν ἐρμηνευτι-

κή προσέγγιση τοῦ ἀντικειμένου. 'Η πραγματικότητα διατηρεῖται μέ απόλυτη πιστότητα· τά πρόσωπα καί οἱ χῶροι δέν εἶναι ἀπλῶς ἀληθοφανῆ, εἶναι πραγματικά. 'Η συγγραφική φαντασία αὐτοπεριορίζεται καί ἐπεμβαίνει μόνο στήν ἐπιλογή τῶν περιπτώσεων ἐκείνων πού κρίνονται ἄξιες γιά μυθοποίηση. "Ετσι σέ ἔνα πρῶτο ρεαλιστικό ἐπίπεδο ὁ Παπαδιαμάντης διατηρεῖ μέ ακρίβεια τήν πραγματικότητα, ὅπως κυρίως ἡ μνήμη του τή διέσωσε.

'Η εἰσόδος ὅμως τῆς «ίστορικῆς» αὐτῆς πρώτης ὕλης στό χῶρο τῆς λογοτεχνίας συνιστᾶ τήν ἀφετηρία ἐνός δεύτερου ἐπιπέδου στό ὅποιο λειτουργεῖ ὁ παπαδιαμαντικός λόγος. Εἶναι τό αἰσθητικό ἐπίπεδο, ὅπου τά πρόσωπα διατηρώντας τά στοιχεῖα τῆς ἀτομικῆς τους ταυτότητας, μυθοποιοῦνται ὡς λογοτεχνικοί ἥρωες. 'Η μυθοποίηση αὐτή, ἡ αἰσθητική δηλ., καταξίωσή τους ἔχει προφανή ἡθικό στόχο: οἱ ἀφανεῖς καί ταπεινοί γνώριμοι τοῦ συγγραφέα, φορεῖς ἐνός ὑπαρξιακοῦ δράματος χωρίς λύση ἐντός τοῦ κοσμικοῦ πλαισίου, ἀποκτοῦν προφάνεια μέ τήν εἰσοδό τους στή σφαίρα τοῦ λογοτεχνικοῦ μύθου. 'Η μοναξιά, ἡ ἄρνηση ἀναγνώρισης καί τό ἀδικαίωτο, πού συνοδεύουν τήν πραγματική τους ζωή, γίνεται προσπάθεια νά λυθοῦν μέ τήν ἐξύψωσή τους σέ ἐπίπεδο αἰσθητικό. Γρήγορα ὅμως ὁ συγγραφέας συνειδητοποιεῖ πώς ἂν ἡ αἰσθητική καταξίωση λειτουργεῖ ὅμαλά στή σχέση τοῦ ἔργου μέ τόν ἀναγνώστη, πού ὅντως συγκινεῖται καί συμμετέχει ψυχικά στό ὑπαρξιακό πάθος τῶν ἥρωων, δέν συμβαίνει τό ἔδιο καί μέ τούς ἔδιους τούς πραγματικούς ἥρωες. Τό ὑπαρξιακό πρόβλημα δέν λύνεται σέ ἐπίπεδο αἰσθητικό, καί ὁ συγγραφέας εἶναι ἔτσι ὑποχρεωμένος νά περιστείλει τή φιλόδοξη αἰσθητική

του παρέμβαση μεταθέτοντας τή λύση σέ ἐπίπεδο θεολογικό, δηλ. ὑπερβατικό. Ἐπισημαίνουμε ότι τά τρία ἐπίπεδα —ρεαλιστικό, αἰσθητικό, ὑπερβατικό— δέν ἀποτελοῦν τρεῖς διαφορετικούς τρόπους ἀνάγνωσης τοῦ παπαδιαμαντικοῦ ἔργου, ἀλλά τρία στάδια αὐτοσυνειδησίας τοῦ παπαδιαμαντικοῦ λόγου, καὶ δέν θά πρέπει νά τά δοῦμε ὡς μιά δριζόντια ἐξελικτική πορεία, ἀλλά ὡς μιά κάθετη δόμηση, ὅπου ὁ λόγος ὑπερθέτει τό ἐνα πάνω στ' ἄλλο.

Τίς ἀρχικές αὐτές θέσεις θά ἐπιχειρήσουμε νά καταστήσουμε περισσότερο σαφεῖς συζητώντας τήν αἰσθητική παρέμβαση ἀλλά καὶ τό ἀδιέξοδο πού δημιουργεῖται μέ τή λειτουργία τῶν συμβόλων στό κείμενο ἐνός ἀπό τά πιό γνωστά διηγήματα τοῦ Παπαδιαμάντη, τῆς «Μαυρομαντηλοῦ».

Ἡ ἀφετηρία εἶναι καὶ ἐδῶ ρεαλιστική. Ὁ συγγραφέας δέν πλάθει μιάν ἴστορία ἀνάλογη μέ ὅσες θά μποροῦσαν νά εἶχαν συμβεῖ στήν πραγματικότητα, ἀλλά ἀφηγεῖται τήν ἴστορία ἐνός ὑπαρκτοῦ προσώπου καὶ μάλιστα συγγενοῦς του. Εἶναι χαρακτηριστικό πώς ἡ τρίτη παράγραφος τοῦ διηγήματος διακόπτεται ἀπό ὑποσημείωση τοῦ συγγραφέα, ὅπου δηλώνει ότι οἱ παρεχόμενες γιά τόν ἥρωα πληροφορίες εἶναι πραγματικές, «γεγονότα ἐξ ὅσων εἴδα ἰδίοις ὅμμασιν»¹.

1. Ἡ Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη στό βιβλίο της Ἀφηγηματικές Τεχνικές στόν Παπαδιαμάντη. 1887-1910, Κέδρος, Ἀθήνα, 1987, ἐρμηνεύει τήν ὑποσημείωση αὐτή ὡς «φαινομενική ἀντίσταση τοῦ κειμένου στό νά ἀφομοιωθεῖ στίς συμβατικές κατηγορίες τῆς λογοτεχνίας» (σελ. 25). Πράγματι, ἡ ἀντίσταση αὐτή θά πρέπει νά ἀποδοθεῖ στή σχολιαζόμενη ἐδῶ προσπάθεια ἡθικῆς καταξίωσης τῆς πραγματικότητας μέσω τῆς λογοτεχνίας.

‘Η μέριμνα γιά τήν «ίστορική» ἀλήθεια τῶν προσώπων καί τῶν καταστάσεων εἶναι ἔνα ἀπό τά βασικά χαρακτηριστικά τῆς παπαδιαμάντικῆς πεζογραφίας. Τό πεζογράφημα δέν δημιουργεῖ μύθους, πρόσωπα καί καταστάσεις· τά παραλαμβάνει ἔτοιμα ἀπό τήν πραγματικότητα. ‘Η ταχική αὐτή δέν εἶναι καινοφανής· καί ἄλλοι συγγραφεῖς τοῦ 19ου αἰ. ἐπιδίωξαν τήν εἰσαγωγή ἀληθινῶν περιστατικῶν στό ἔργο τους. Γιά παράδειγμα, ὁ Dostoevsky μελετοῦσε συχνά τίς μικρές εἰδήσεις τῶν ἐφημερίδων γιά νά ἐντοπίσει ἐνδιαφέροντα ἐπεισόδια τοῦ ἀστυνομικοῦ κυρίως δελτίου, πού θά μποροῦσαν κατόπιν νά τοῦ χρησιμεύσουν ως πρώτη ὥλη στήν πεζογραφική του ἔργασία. ‘Η διαφορά ἔγκειται στό ὅτι σέ μιά τέτοια περίπτωση ὁ συγγραφέας παίρνει τό περίγραμμα μιᾶς πραγματικῆς ιστορίας γιά νά τό χρωματίσει ἐσωτερικά μέ τό δικό του πνεῦμα καί νά τό ἐντάξει στή συνέχεια στό εύρυ μωσαϊκό τοῦ ἰδεολογικοῦ του συστήματος. Καταξιώνεται ἔτσι ἡ λογοτεχνική δραστηριότητα, ἀφοῦ ἀποδεικνύεται ὅτι τά μυθιστορηματικά πρόσωπα κινοῦνται παράλληλα πρός τά πραγματικά καί, κατά συνέπεια, ἡ λογοτεχνία εἶναι ἀληθινή ως ἀντικατοπτρισμός τῆς πραγματικότητας.

‘Αντίθετα ὁ Παπαδιαμάντης δέν ἀλλοιώνει κανένα στοιχεῖο ἀπό τήν πραγματική ιστορία τῶν προσώπων του, ἀλλά τά παρουσιάζει αὐτούσια, ὅπως ὑπῆρξαν, καί ὅπως καί ἄλλοι μάρτυρες θά μποροῦσαν νά μᾶς διαβεβαιώσουν. Στήν περίπτωσή του δέν εἶναι τά ὑπαρκτά πρόσωπα, πού καταξιώνουν τήν ἀληθοφάνεια τοῦ κειμένου, ἀλλά τό κείμενο πού κινεῖται πρός τήν καταξίωση τῶν προσώπων. Στό σημεῖο αὐτό ὑποκρύπτεται ὁ ἥθικός στόχος καί ἡ

παιδευτική ἀξία τῆς λογοτεχνίας, ὅπως ὁ Παπαδιαμάντης φαίνεται νά τήν ύποθέτει. Στό μεγαλύτερο τμῆμα τοῦ ἔργου, πού ἐκτείνεται ἀπό τά ἀπλούστερα ἑορταστικά διηγήματα ὡς τή «Φόνισσα», γίνεται ὄρατό μέ εὐκρίνεια ἐνα βαθύ αἰσθημα οἴκτου γιά τήν ἀνθρώπινη κατάσταση. Ἡ τραχύτης τῶν ἥθῶν, ἡ κοινωνική ἀδικία καί τά οἰκονομικά προβλήματα εἶναι μόνον μέρος μιᾶς γενικότερης κατάστασης. Τά πρακτικά προβλήματα συνδυάζονται μέ βαθύτερα ψυχικά καί ὑπαρξιακά, πού ὀρίζονται ἀπό τήν παραγνωρισμένη εὐαισθησία, τήν ἀδιαφορία τῶν ἄλλων, τήν ἄρνηση κατανόησης καί συμπάθειας, τή μοναχικότητα, τήν ἀσθένεια καί τό θάνατο, πού εἶναι συχνά σκληρότερος καθώς πλήττει νέα καί ἀθῶα ἄτομα, κυρίως παιδιά. Ἡ ύπαρκτική ἐμπειρία δημιουργεῖ τό αἰσθημα ὅτι ἡ ζωή παραμένει ἀδικαίωτη. Ἡ σκέψη τοῦ Παπαδιαμάντη κατά ἔμμονο τρόπο στρέφεται γύρω ἀπό τό θέμα αὐτό. Θέτει στό κέντρο της τά σύντομα πορτρέτα τῶν καθημερινῶν, καί ἀσήμαντων γνώριμών του τῆς Σκιάθου, πού περικλείουν ὅμως ὅλο τό βάρος καί τή δραματικότητα τῆς ύπάρξεως. Παραλαμβάνοντας ἡ λογοτεχνία στή θεματική της τά μικρά, ἀντιηρωικά καί λησμονημένα αὐτά πρόσωπα τά σφραγίζει μέ τήν αἴγλη τῆς αἰσθητικῆς καταξίωσης, τά ἀνασύρει ἀπό τήν ἀφάνεια καί τά κιαθιστά προσιτά στή δική μας εὐαισθησία. Ἔτσι ἡ ἄρνηση συμπάθειας καί κατανόησης μέ τήν ὅποια ἡ πραγματική ζωή προσπερνά τά ἀτομικά αὐτά δράματα αἱρεται ὅταν ἡ πραγματικότητα γίνει λογοτεχνία, μεταφερθεῖ δηλ. σέ αἰσθητικό ἐπίπεδο. Μ' αὐτό τόν τρόπο ἡ λογοτεχνία ἀποκτᾶ μιάν ἥθική λειτουργία καταξιώνοντας αὐτά τά πρόσωπα, ἀλλά ταυτόχρονα καί μιάν

ἡθική δικαίωση τῆς ὕπαρξής της.

‘Η ρεαλιστική βάση διατηρεῖται πάντα στό διήγημα τῆς «Μαυρομαντηλοῦ». Στό κέντρο βρίσκεται ὁ ἔξαδελφος Γιαννιός μέ τίς σκληρές συνθῆκες τῆς ζωῆς του, τήν αὐτοθυσία καί τή μοναξιά του. ‘Η ύπόθεση εἶναι ἀπλή. Καθώς ὁ ἥρωας ψαρεύει, ἔνα παιδάκι κινδυνεύει νά πνιγεῖ κοντά στό βράχο τῆς Μαυρομαντηλοῦ. ‘Ο Γιαννιός προστρέχει στίς κραυγές τῆς μητέρας καί σώζει τό παιδί μέ κίνδυνο τῆς δικῆς του ζωῆς. ’Εάν ὅμως ἐπιχειρήσουμε νά συνοψίσουμε ἔτσι τό διήγημα αἰσθανόμαστε ὅτι προδίδουμε ἔνα πλεόνασμα νοήματος πού πλανᾶται χωρίς ἐμφανές κέντρο βάρους στίς δέκα παραγράφους τοῦ κειμένου καί χωρίς σύνδεση μέ τήν ύπόθεση πού περιγράψαμε.

‘Ο κατακερματισμός ἐνός τόσο ἀπλοῦ κειμένου σέ φαινομενικά, τουλάχιστον, ἀσύνδετες παραγράφους εἶναι ἔνα ἀπό τά πρῶτα στοιχεῖα πού πρέπει νά προσελκύσουν τήν προσοχή μας. Διαταράσσεται ἡ αἰτιοκρατική σύνδεση πού εἶναι μιά ἀπό τίς βασικές ἀπαιτήσεις τῆς ρεαλιστικῆς γραφῆς. ’Ετσι πολύ δύσκολα συνδέονται μέ τήν ύπόθεση: ἡ δεύτερη παράγραφος, ὅπου διά μακρῶν περιγράφεται ὁ κῆπος τοῦ ἥρωα, ἡ τέταρτη, ὅπου ὁ συγγραφέας παρουσιάζει τή λαογραφική παράδοση γιά τό σκόπελο τῆς Μαυρομαντηλοῦ καί ἡ σύντομη ὄγδοη παράγραφος, ὅπου μέ λυρική ἔξαρση ὁ ἀφηγητής ὀραματίζεται τήν ἐρωτική ἔνωση τοῦ Γιαννιοῦ καί τῆς ἀπολιθωμένης Μαυρομαντηλοῦ. Τό κείμενο λοιπόν δέν συνδέεται αἰτιοκρατικά, λογικά δηλ. ὅπως ἡ ἀληθοφάνεια τοῦ ρεαλισμοῦ ἀπαιτεῖ. Θά ύποστηρίξουμε ὅμως ὅτι ἀκριβῶς στίς τρεῖς ἀποκλίνουσες παραγράφους μᾶς προσφέρονται κλειδιά ὅχι μόνο γιά τήν

κατανόηση τοῦ συγκεκριμένου κειμένου, ἀλλά σέ προέκταση ἀποκαλυπτικά γιά πολλά λεπτά σημεῖα τῆς ποιητικῆς τοῦ Παπαδιαμάντη.

"Ἐνα δεύτερο πλῆγμα δέχεται ἡ ρεαλιστική ἀφήγηση μέ τήν κυριαρχική παρουσία τοῦ ἀφηγητῆ, πού ἐλέγχει σέ ὅλα τά σημεῖα τήν ἀφήγηση παρεμβαίνοντας ἀνάμεσα στόν ἀναγνώστη καί τά διαδραματιζόμενα. Τά πρόσωπα δέν ἀναπνέουν ἐλεύθερα καί οἱ διάλογοι εἶναι ἐλάχιστοι. Τό πράγμα ὅμως ἔξηγεῖται ἐσωτερικά· ὁ ἥρωας βυθισμένος στή μοναξιά του, τήν ἀδιαφορία καί τήν ἀγνωμοσύνη τῶν ἄλλων δέν ἔχει τή δυνατότητα νά ἀρθρώσει διάλογο. Τό κείμενο ἐπιμένει ἴδιαίτερα στή συναισθηματική καί ἐρωτική μοναξιά τοῦ ὥριμου πιά στά χρόνια ἥρωα. Ἡ μοναξιά του ὑποδηλώνεται μέ τή σιωπή του. Ὁ ἴδιος δέν μιλᾶ οὔτε μιά φορά στό κείμενο, οἱ διάλογοι ἀνήκουν στούς τρίτους. Τή σιωπή τοῦ ἥρωα ἔρχεται νά καλύψει ἡ δυναμική παρέμβαση τοῦ ἀφηγητῆ πού ἀναλαμβάνει νά μιλήσει ἐκεῖνος γιά λογαριασμό του. Ἡ παρέμβαση ὅμως τοῦ ἀφηγητῆ ἀποτελεῖ τό ἀποφασιστικό βῆμα γιά τήν εἶσοδο τοῦ ἥρωα στή λογοτεχνία, ἀλλά καί γιά τή μετατόπιση τοῦ κειμένου ἀπό τό ρεαλιστικό στό αἰσθητικό ἐπίπεδο. Μέ τό δυναμισμό τῆς παρεμβολῆς του ἀνακατανέμει τή ρεαλιστική πρώτη ὥλη ἔτσι πού ἀντί τό κείμενο νά παραπέμπει στήν ἔξωτερική πραγματικότητα, στρέφεται πρός τόν ἔαυτό του καί ἔκδιπλώνεται ώς μιά εἰκόνα ἔρμηνευτική τῆς πραγματικότητας.

"Ἐνα τρίτο πλῆγμα στή ρεαλιστική ἀφήγηση, πού καθίσταται δυνατό ἀπό τήν παντοδύναμη παρουσία τοῦ ἀφηγητῆ εἶναι ἡ μή εύθύγραμμη δόμηση τοῦ κειμένου. Συνήθως τά ἀφηγηματικά κείμενα δομοῦ-

νται ώς μιά ἀκολουθία ἐπεισοδίων πού εἴτε ἀπορρέουν ἀπό μιάν ἀρχική ὑπόθεση εἴτε ὅρίζουν κάποιο τελικό ἀποτέλεσμα². Γιά παράδειγμα, τό ἀρχικό γεγονός τοῦ ἀτυχοῦς γάμου τῆς "Αννας Καρένινα καθιστᾶ ὑποχρεωτική τήν ἀκολουθία τῶν γεγονότων πού ὁδηγοῦν στήν αὐτοκτονία της. 'Αντίθετα, ἡ διαφθορά τῆς γαλλικῆς κοινωνίας στήν περίοδο τῆς Παλινόρθωσης ὁδηγεῖ τόν Stendhal νά προκαθορίσει τό δραματικό τέλος τοῦ Julien Sorel στό μυθιστόρημά του *Le Rouge et le Noir*, καί κατά συνέπεια τά προγενέστερα ἐπεισόδια συγκροτοῦνται ἔτσι ὥστε νά καταστήσουν ἀναπότρεπτο τό θάνατο τοῦ ἥρωα.

Διαφορετική εἶναι ἡ δομική ἀρχή πού διέπει τό διήγημα τοῦ Παπαδιαμάντη. Τά θέματα τῶν δέκα παραγράφων του δέν βρίσκονται πάντα, ὅπως ὑπαινιχθήκαμε, σέ ἄμεση σχέση πρός τό βασικό ἐπεισόδιο τῆς σωτηρίας τοῦ παιδιοῦ. "Οχι μόνον ἡ μακροσκελής περιγραφή τοῦ «μυστηριώδους κήπου», καί ἡ λαογραφική παράδοση τῆς Μαυρομαντηλοῦς δίνουν τήν ἐντύπωση χαλαρῆς σύνδεσης μέ τήν ὑπόθεση, ἀλλά καί τό ἴδιο τό ἐπεισόδιο ἀποκλιμακώνεται κατά ἀντιδραματικό τρόπο. Τό κέντρο ὅμως τοῦ βάρους δέν θά πρέπει νά ἀναζητηθεῖ οὔτε στήν εὐθύγραμμη δόμηση οὔτε στή δραματική κορύφωση. 'Ολόκληρο τό κείμενο παρουσιάζει μιά κυκλική συγκρότηση ὅχι γύρω ἀπό ἓνα κεντρικό ἐπεισόδιο ἀλλά γύρω ἀπό μιάν εἰκόνα: τοῦ ἀπελπισμένου ἐνα-

2. Βλ. τό κεφάλαιο «Story and Discourse in the Analysis of Narrative» στό βιβλίο τοῦ Jonathan Culler, *The Pursuit of Signs, Semiotics, Literature, Deconstruction*, Routledge and Kegan Paul, London, 1981, σσ. 169-187.

γκαλισμοῦ ἀνθρώπου καὶ ἀπολιθωμένης μορφῆς, πού καὶ σημασιολογικά εἶναι τονισμένη καταλαμβάνοντας μόνη της τή μικρή ἀλλά κεντρική ὅγδοη παράγραφο τοῦ κειμένου:

«(ὁ Γιαννιός) ἐλθών ἐνηγκαλίσθη τήν Μαυρομαντηλού, ὅπως ἀληθεύσῃ ἐφ' ἄπαξ τό ρητόν: "Μία ψυχή εἰς δύο σώματα!"

"Ἄ! μόνη ἡ Μαυρομαντηλού, ἡ λιθίνη ψυχή, ἡ ἀσφριγής καὶ ἀνέραστος κόρη, ἡ ὀστρεοκόλλητος καὶ κογχυλόφθαλμος νύμφη, ἡ ἀστρωτος καὶ χαλικόσπαρτος εύνή, ἡ ἀπείρανδρος χήρα, ἡ ἀπενθής μελανείμων, μόνη αὕτη ἔδωκεν ἀσυλον εἰς τόν γηραιόν βασανισμένον ναύτην, καὶ μόνη ἐδέχθη τάς περιπτύξεις καὶ τούς ἀσπασμούς τοῦ Γιαννιοῦ τοῦ ἐξαδέλφου μου.

Πτωχή Μαυρομαντηλού! Πτωχότερε Γιαννιέ ἐξαδελφέ μου!"³.

Ούσιαστικά αὐτή ἡ εἰκόνα μέ τόν προφανή συμβολικό χαρακτήρα γίνεται ἡ παραγωγική πηγή καὶ μορφοποιητική δύναμη τοῦ ὑπόλοιπου κειμένου καὶ σέ ἐσωτερική σχέση μέ αὐτήν δομεῖται τόσο τό θέμα δο καὶ ἡ ὑπόθεσή του.

Πράγματι ἡ συμβολική εἰκόνα τοῦ ἐναγκαλισμοῦ εἶναι ἡ ἀφορμή γιά τή σκηνοθεσία τοῦ ἐπεισοδίου τῆς σωτηρίας τοῦ παιδιοῦ ἔτσι ὥστε ὁ Γιαννιός νά ὀδηγηθεῖ μέχρι τό βράχο. "Ηδη ὁ ἀφηγητής μέ τήν παρέμβασή του ὀδηγεῖ στή συμβολική ἐνωση τοῦ ἥρωα μέ τόν θρυλικό σκόπελο. Στήν παράγραφο

3. 'Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, "Απαντα, τόμος β', Κριτική, Έκδοση Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Έκδόσεις Δόμος, Αθήνα, 1982, σ. 166.

τέσσερα —μιά από τίς ἀποκλίνουσες, ὅπως σημειώσαμε— διαβάζουμε:

«Καί διατί τάχα δέν θά ἐπενθηφόρει (ἢ Μαυρομαντηλού) δι' ἄλλον εἰμή διά τὸν Γιαννιόν; Ἐλλά καί διατί ὅχι διά τὸν Γιαννιόν ἀλλά δι' ἄλλον; Οὔτε αὐτός οὖτ' ἔκείνη ἐγνώρισάν ποτε τὴν εὐτυχίαν. "Οσον ἔρωτα εἶχεν ἀπολαύσει ποτέ ἢ Μαυρομαντηλού, ἄλλον τόσον ἀπέλαυσε καί ὁ Γιαννιός ὁ ἔξαδελφός μου. Κ' ἔκείνη μέν, τίς οἶδεν, ἐάν ποτε ὑπῆρξε γυνή, πρὶν ἀπολιθωθῆ καί γίνη πέτρα, ἂν ὅτε ἥτο γυνή ἐγνώρισεν ἔρωτα· ὁ δέ Γιαννιός ὁ ἔξαδελφός μου οὐδὲ ἔτρεφεν ἐλπίδα ν' ἀπολιθωθῆ τουλάχιστον καί νά γίνη πέτρα. Ἀτυχῆς Μαυρομαντηλού! Ταλαιπωρεί Γιαννιέ ἔξαδελφέ μου!"»⁴.

Ἡ Μαυρομαντηλού λοιπόν λειτουργεῖ ως σύμβολο μέσα στό κείμενο καί γι' αὐτό, ὅπως εἴναι ἄλλωστε φανερό, δανείζει τό ὄνομά της στόν τίτλο του. Θά πρέπει ὅμως νά μή διαφύγει τῆς προσοχῆς μας ὅτι πρὶν ἥδη εἰσέλθει στό κείμενο ἡ Μαυρομαντηλού είναι ἥδη συμβολικά φορτισμένη καί μάλιστα διττῶς. Ἀπό τή μία πλευρά ἀνήκει στήν κατηγορία ἔκείνη τῶν λαογραφικῶν παραδόσεων πού ὄνομάζονται «Μαρμαρώματα»⁵, καί ἀπό τήν ἄλλη σέ μιά λόγια παράδοση πού ξεκινᾶ στή συγκεκριμένη περίπτωση ἀπό τό VI βιβλίο τῶν *Μεταμορφώσεων* τοῦ Ὁβιδίου (στίχ. 145-312), ὅπου καί ἡ ιστορία τῆς Νιόβης, πού μεταμορφώνεται σέ βράχο. Ἡ ἀναφορά στούς

4. "Απαντα, δ.π., σσ. 158-159.

5. Βλ. Δημητρίου Σ. Λουκάτου, *Εἰσαγωγή στήν Ελληνική Λαογραφία*, Μορφωτικό "Ιδρυμα Εθνικῆς Τραπέζης", Αθήνα, 1977, σσ. 151-156.

έπτα γιούς τῆς Μαυρομαντηλοῦ⁶, πού χάθηκαν σέ ναυάγιο, συνδέει ἅμεσα τή λαογραφική παράδοση μέ τό μύθο τῆς Νιόβης πού κ' ἐκείνη θρήνησε ἐπτά γιούς κι ἐπτά θυγατέρες.

Στίς δύο αὐτές παραδόσεις ἐγγράφεται τό σύμβολο τοῦ Παπαδιαμάντη, ἔτσι ὥστε νά λειτουργεῖ ὡς ἔμμεσος σχολιασμός καί σύμβολο ἐνός συμβόλου. Πρόκειται γιά τό φαινόμενο τῆς διακειμενικότητας (intertextualité)⁷, ὅπου τό δεδομένο κείμενο ἀνακαλεῖ καί ἔρχεται σέ διάλογο μέ μιά προϋπάρχουσα λογοτεχνική παράδοση.

Θά πρέπει νά σημειωθεῖ στό σημεῖο αὐτό ὅτι στήν περίπτωση τῆς λαϊκῆς προφορικῆς παράδοσης ἡ προέλευση τοῦ συμβόλου εἶναι μετωνυμική. Ἡ ὕπαρξη τοῦ σκοπέλου μέ τήν ὁμοιότητα πρός γυναικεία μορφή ὑποβάλλει τή δημιουργία τῆς σχετικῆς παράδοσης.

‘Αντίθετα, στή λόγια παράδοση ἡ προέλευση τοῦ συμβόλου εἶναι μεταφορική. Ἡ θλίψη ὡς μεταφερόμενη ἔννοια ἀντικαθίσταται ἀπό τό βράχο ὡς μεταφορά. Ἡ γυναικεία μορφή —ἡ Νιόβη— μεταμορφώνεται σέ βράχο. Τό παιχνίδι τῆς μεταφορᾶς ἔγκειται στό ὅτι δύο ἀσυμβίβαστες μεταξύ τους ἔννοιες —ἡ γυναίκα καί ὁ βράχος— συνδέονται ἀπροσδόκητα μεταξύ τους ἔτσι ὥστε μιά συγγένεια, πού τό καθημερινό βλέμμα δέν ἔχει μέχρι τώρα παρατηρήσει, νά ἔρχεται στό φῶς. ’Αναδύεται

6. “Απαντα, ὅ.π., σελ. 159.

7. Γιά τόν ὄρο καί τή λειτουργία τῆς διακειμενικότητας βλ. Julia Kristeva, *Σημειωτική, Recherches pour une Sémanalyse*, Éditions du Seuil, Point, Paris, 1969 καί *La Révolution du Langage Poétique*, Collection «Tel Quel», aux Éditions du Seuil, Paris, 1974.

ἔτσι μιά καινούργια ἔννοια πού ὀφείλεται στήν ἀπόδοση ἐνός ἀσυνήθιστου καί ἀπροσδόκητου κατηγορήματος στή μεταφερόμενη ἔννοια. Ἡ μεταφορά ως πρωτογενῆς φάση τοῦ συμβόλου λειτουργεῖ ἔτσι κατά τρόπο γνωσιολογικό, ἀποκαλύπτοντας καί ὄνοματοθετώντας νέες διαστάσεις στίς σχέσεις τῶν πραγμάτων, ἐρμηνεύοντας δηλ. μέ μιά νέα ὀπτική τήν πραγματικότητα⁸.

Πρός τήν ἕδια κατεύθυνση κινεῖται ἀρχικά καί ὁ Παπαδιαμάντης ἀνανεώνοντας τόν παραδεδομένο συμβολισμό. Ὁ δυστυχῆς καί ἀνέραστος Γιαννιός μέσα ἀπό τόν ἀπελπισμένο ἐναγκαλισμό του μέ τό βράχο τείνει —στά μάτια τοῦ ἀφηγητῆ-παρατηρητῆ— νά γίνει σύμβολο.

Καί οἱ δύο παραδόσεις ὅμως, λαϊκή καί λόγια, πού ὀδηγοῦν στή συμβολική μυθοποίηση τοῦ ἥρωα ἀνήκουν στό χῶρο τῶν μνημείων τοῦ λόγου καί ως τέτοια περιορίζονται στή σφαίρα τῆς αἰσθητικῆς. Τό δράμα ὅμως τοῦ Γιαννιοῦ είναι, ὅπως τονίστηκε, ὑπαρξιακό καί γιά τοῦτο ἡ αἰσθητική καταξίωση ἐλάχιστα ἴκανοποιεῖ. Τό ἀδιέξοδο αὐτό ὑπαινίσσεται ὁ συγγραφέας ὅταν ὅμολογεῖ τήν ἀδυναμία τοῦ Γιαννιοῦ νά ἀπολιθωθεῖ, νά μεταβληθεῖ καί ως ὑπόστασις σέ σύμβολο: «ὁ δέ Γιαννιός ὁ ἐξάδελφός μου ούδ' ἔτρεφεν ἐλπίδα ν' ἀπολιθωθῇ τουλάχιστον καί νά γίνη πέτρα».

Ἡ συνειδητοποίηση τῶν πεπερασμένων ὁρίων

8. Τήν ἐρμηνευτική αὐτή ἀποψη γιά τή μεταφορά ἀναλύει στίς σπουδές VI («Le travail de la ressemblance») καί VII («Métaphore et Référence») ὁ Paul Ricoeur, *La Métaphore Vive*, Éditions du Seuil, Collection, L'Ordre Philosophique, Paris, 1975, σσ. 121-321.

τοῦ αἰσθητικοῦ ἐπιπέδου θά όδηγήσει τό συγγραφέα στό τρίτο ὑπερβατικό ἐπίπεδο. Καί στό ἐπίπεδο αὐτό τό σύμβολο κρατᾶ τήν κυρίαρχη θέση. Δέν πρόκειται πλέον γιά σύμβολο πού δημιουργεῖ ό ἀνθρώπινος λόγος, δηλ. ή αἰσθητική λειτουργία, ἀλλά γιά ἀποκαλυπτικό σύμβολο, γιά ἱεροφάνεια. Αὕτην τή φορά λειτουργεῖ ἔξω ἀπό τή σφαίρα τοῦ λόγου, ἐντοπίζεται στή φύση καί εἰσέρχεται στό λόγο, στό μέτρο πού τά στοιχεῖα τοῦ κόσμου γίνονται ἀντιληπτά ώς ἱερά, ἀπό τή στιγμή δηλ. πού ό κόσμος ἔχει τή δυνατότητα νά συμβολίσει. Στήν περίπτωση τῆς αἰσθητικῆς τό σύμβολο ἔχει βεληνεκές τόσης ἐκτάσεως ὅση καί ή ἔκταση τοῦ σημειολογικοῦ συστήματος πού τό δημιουργεῖ. Ἀντίθετα, τό σύμβολο ώς ἱεροφάνεια όδηγεῖ στή σύμπτωση τοῦ αἰσθητοῦ καί τοῦ ὑπεραισθητοῦ, ἀφοῦ τό αἰσθητό σημεῖο —καί δέν θά πρέπει νά λησμονοῦμε ὅτι στή βιβλική καί πατερική γλώσσα τό θαῦμα ὀνομάζεται «σημεῖον»— εἶναι ή μορφή μέ τήν ὁποία ἀποκαλύπτεται ό ὑπερβατικός κόσμος. Ἐάν στήν αἰσθητική τό σύμβολο διατηρεῖ μιάν ἀπομονωμένη ἀτομικότητα, παραμένει δηλ. κλειστό μέσα στό συγκεκριμένο σημειολογικό του σύστημα, στή θρησκεία, παρά τό ἐπιμέρους περιεχόμενό του, συνδέεται μέ τό συνολικό γεγονός τῆς σωτηριολογίας, τῆς παρεμβάσεως δηλ. τοῦ θείου στόν κόσμο⁹.

9. Γιά τή σημασία τοῦ συμβόλου στή θρησκεία βλ. Mircea Eliade, *Traité d'Histoire des Religions*, Petite Bibliothèque Payot, Paris, 1975, ἴδιαίτερα τό κεφάλαιο «La Structure des Symboles», σσ. 367-382, καί Ernst Cassirer, *La Philosophie des Formes Symboliques*, 2. *La pensée Mythique*, Les Éditions de Minuit, Paris, 1972, σσ. 299-305.

‘Ο Παπαδιαμάντης ἀντιμέτωπος μέ τό ἀδιέξοδο τοῦ αἰσθητικοῦ συμβόλου ὁδηγεῖται στήν ἀντικατάστασή του ἀπό ἵερά σύμβολα. Σέ διηγήματα ὅπως ὁ «Φτωχός "Ἄγιος"», ὁ «Γάμος τοῦ Καραχμέτη» καί τό «Νησί τῆς Ούρανίτσας» τό ἀδιέξοδο λύνεται χάρη στήν παρέμβαση τοῦ θείου. Οι ἥρωες ἀκολουθοῦν μιά πορεία μοναξιᾶς, κοινωνικῆς καί ἡθικῆς ἀπομόνωσης, ἀχαριστίας, παράλληλη μέ ἐκείνη τοῦ Γιαννιοῦ. Πεθαίνουν στό τέλος ἀδικημένοι ἡ παραγνωρισμένοι ἀπό τόν κοινωνικό περίγυρο, πού τούς ἀρνεῖται ἀκόμα καί τή μετά θάνατον δικαίωση. Στό σημεῖο ὅμως αὐτό παρεμβαίνει ἡ θεία δικαιοσύνη: ὁ τόπος, ὃπου εἶναι θαμμένοι, ἀναδίδει μιά λεπτή εὐωδία, τό ἄρωμα τῆς πνευματικῆς τους τελειώσεως. Οι ἴδιοι γίνονται μέ τή μεταθανάτια δικαίωσή τους σύμβολα ἱεροφανείας, σύμβολα δηλ. πού ἀποκαλύπτουν τή θεία παρουσία στή σφαίρα τοῦ αἰσθητοῦ, καί τή βαθιά, μυστική συνοχή τοῦ κόσμου κάτω ἀπό μιά κατακερματισμένη ἐπιφάνεια.

‘Η πνευματική αὐτή —τέταρτη— διάσταση τῆς ὕλης ὑποδηλώνεται καί στό διήγημα πού μᾶς ἀπασχόλησε μέ τήν παρουσία τοῦ «μυστηριώδους κήπου». ‘Η μή ρεαλιστική περιγραφή τοῦ κήπου μέ τήν παρεμβολή ἐνός ὅμηρικοῦ ἀποσπάσματος, καί τήν ἔντονη ρητορικότητα ἔχει χαρακτηριστεῖ ὡς «ἡ γραφή μιᾶς περιγραφῆς πού γίνεται ἡ περιγραφή τῆς γραφῆς»¹⁰. Πρέπει ὅμως νά μᾶς ἀπασχολήσει ὁ λόγος πού ὀθεῖ τόν Παπαδιαμάντη σέ μιά τόσο ἀκραία χρήση τοῦ λόγου πού κινδυνεύει νά ὁδηγήσει σέ ναυάγιο τή συνοχή τοῦ κειμένου του.

10. Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη, Ἀφηγηματικές Τεχνικές, δ.π., σελ. 110.

Διαβάζοντας προσεκτικά τό κείμενο διαπιστώνουμε ότι θέτει δύο βασικά θέματα. 'Από τή μία πλευρά περιγράφει τήν ιδανική ἀρμονία ἀνάμεσα στό μικρόκοσμο (κῆπος) καί τό μακρόκοσμο (οὐράνιος θόλος-ἡλιος-σελήνη) ἔτσι ὥστε ὁ κῆπος τοῦ Γιαννιοῦ νά μεταβληθεῖ σέ πρότυπο τοῦ παραδεισιακοῦ κήπου. 'Από τήν ἄλλη ὁ κῆπος παραμένει «μυστηριώδης», ἀνερμήνευτος δηλ. «ώς βιβλίον μέ ιερογλυφικούς χαρακτῆρας»¹¹. Τονίζεται δηλ. ἡ δυσαρμονία πού προκύπτει ἀπό τήν πνευματική ἀδυναμία τῶν ἀνθρώπων νά ἀποκρυπτογραφήσουν τήν παρουσία τοῦ ὑπεραισθητοῦ κάτω ἀπό τά σύμβολα τοῦ αἰσθητοῦ.

Τέλος τό ἐμβόλιμο —καί ἐκ πρώτης ὅψεως παράδοξο— ὁμηρικό ἀπόσπασμα περιγράφει μεταφορικῶς τήν κίνηση τῆς συνέλευσης τῶν Ἀχαιῶν ὡς κίνηση κυμάτων καί ἀγροῦ μέ στάχυα. Στόν "Ομηροῦ" διηγείται τήν παρουσία μιᾶς μυθικῆς, προ-ορθολογικῆς σκέψεως. Ἡ μεταφορά καί ἡ παρομοίωση δέν λειτουργοῦν ὡς ρητορικά ἢ ποιητικά σχήματα λόγου. Μέσα σέ ἐναν κόσμο θαυμαστῶν ἰσορροπιῶν καί ἀναλογιῶν ὁ ψυχικός μικρόκοσμος βρίσκεται σέ ἀμεση σχέση καί παράλληλη πορεία μέ τό μακρόκοσμο¹².

Αύτήν τή μυθική σκέψη, ὅπου ὁ κόσμος είναι

11. "Απαντα, δ.π., σελ. 155.

12. Βλ. τό κεφάλαιο «Παρομοίωση, Σύγκριση, Μεταφορά, 'Αναλογία, 'Ο Δρόμος ἀπό τή Μυθική στή Λογική Σκέψη», στό βιβλίο τοῦ Bruno Snell, 'Η Ἀνακάλυψη τοῦ Πνεύματος, 'Ελληνικές Ρίζες τῆς Εύρωπαϊκῆς Σκέψης, μτφρ. Δανιήλ I. 'Ιακώβ, β' ἔκδοση, Μορφωτικό 'Ιδρυμα 'Εθνικῆς Τραπέζης, 'Αθήνα, 1984, σσ. 257-294.

42 ΛΟΓΙΚΗ ΤΗΣ ΑΦΗΓΗΣΗΣ ΚΑΙ ΗΘΙΚΗ ΤΟΥ ΛΟΓΟΥ

ταυτόχρονα πραγματικός καί συμβολικός, φαίνεται νά νοσταλγεῖ ὁ Παπαδιαμάντης παραθέτοντας τό όμηρικό ἀπόσπασμα στήν περιγραφή του κήπου του τῆς κρυφῆς ἀρμονίας.

Η ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΠΡΟΟΠΤΙΚΗ ΣΤΟ ΕΡΓΟ
ΤΟΥ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ
(*H ἀνθρωπολογία καὶ τό πρόβλημα τοῦ κακοῦ*)*

* Δημοσιεύτηκε γιά πρώτη φορά στό ἀφιέρωμα στόν 'Α. Παπαδιαμάντη πού όργάνωσε τό περιοδικό Διαβάζω στίς 11 Μαρτίου 1987.

ΑΠΟΤΕΛΕΙ ΚΟΙΝΩΣ ΑΠΟΔΕΚΤΗ ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΗ ΟΤΙ
ἀφετηρία τῆς πεζογραφίας τοῦ Παπαδιαμάντη εἶναι
ἡ νοσταλγία. Αύτή κινητοποιεῖ τό μηχανισμό τῆς
μνήμης, πού ἀνασύρει πράξεις καὶ πρόσωπα ἐνός
πρόσφατου ἢ ἀπώτερου παρελθόντος στήν ἐπιφά-
νεια¹. Θά ἡταν ὅμως σφάλμα νά παραγνωρίσουμε
τόν πραγματικό χαρακτήρα αὐτῆς τῆς νοσταλγίας.
Δέν πρόκειται γιά τό ἀποτέλεσμα ἀποκλειστικῶν
ψυχικῶν διαδικασιῶν, ἀλλά θά πρέπει κυρίως νά
χαρακτηριστεῖ ὡς πνευματική νοσταλγία². Δέν ὑ-
παγορεύεται ἀπό τίς ἴδιωτικές καταστάσεις καὶ τήν
ἐπώδυνη ἐμπειρία τοῦ 'Α. Παπαδιαμάντη, ἀλλά
πηγάζει ἀπό τήν ὄρθοδοξη χριστιανική προοπτική,

1. «Ο Παπαδιαμάντης... πριμοδότησε τή μνήμη του καὶ
δχι τή φαντασία του». Π. Μουλλᾶς: 'Α. Παπαδιαμάντης Αύτο-
βιογραφούμενος, Νέα 'Ελληνική Βιβλιοθήκη, 'Ερμῆς, 'Αθήνα
1974, σ. 1ε'.

2. Λόγο γι' αὐτή τή διάσταση τῆς νοσταλγίας κάνει ὁ Ν.
Μακρής στό ἄρθρο του «Νοσταλγία καὶ Ἱερότητα στό
Ἐργο τοῦ Παπαδιαμάντη» στόν συλλογικό τόμο «Μνημό-
συνο τοῦ 'Αλέξ. Παπαδιαμάντη, 'Εβδομήντα Χρόνια ἀπό
τήν Κοίμησή του», Τετράδια Εύθυνης, ἀρ. 15, 'Αθήνα
1981, σσ. 214-223.

ὅπως φαίνεται νά ἀποκρυσταλλώθηκε σέ μορφές του ἔλληνικοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Σέ ἀναζήτηση αὐτῆς τῆς γνησιότητας στρέφεται ἡ πεζογραφία του Παπαδιαμάντη.

Ἐτσι ἡ ὄργάνωση του ἀφηγηματικοῦ ὑλικοῦ δέν ὑπακούει ἀπλά στή μνημονική λειτουργία καί τή συνειρμική σύνδεση τῶν γεγονότων καί τῶν προσώπων, ἀλλά στήν παρουσίαση ἐνός κόσμου πού προβάλλει τήν ὁρθόδοξη φιλοσοφία καί ἐμπειρία ζωῆς. Ἡ φαινομενική ἀταξία στή διάταξη του ὑλικοῦ, ὁ ἰσοπεδωτικός τρόπος ἀφήγησης, ἡ συνύπαρξη του σημαντικοῦ καί του ἀσήμαντου ὑπακούουν στίς ἐπιταγές μιᾶς πνευματικότητας διαφορετικῆς ποιότητας καί πιθανῶς νά παύσουν νά θεωροῦνται ἀδεξιότητες ἂν τά κοιτάξει κανείς ἀπό τήν προπτική αὐτή.

A' Ἡ ἀνθρωπολογία καί οἱ ἔννοιες τοῦ χώρου καί τοῦ χρόνου

Ἄπαραίτητη προϋπόθεση γιά τήν κατανόηση τῶν ἀρνητικῶν μορφῶν στό ἔργο του Παπαδιαμάντη είναι ἡ γνώση τῶν ἀνθρωπολογικῶν ἀντιλήψεών του καί παράλληλα ἡ ἴδιαίτερη ἔννοια τοῦ χώρου καί τοῦ χρόνου, πού συνδέονται ἅμεσα μέ τίς πρῶτες.

Ο Παπαδιαμάντης δέν παρουσιάζεται ως πρωτότυπος στοχαστής. Ἡ φιλοσοφία ζωῆς, πού βρίσκεται στή βάση του ἔργου του, πηγάζει ἀπό τήν ὁρθόδοξη πνευματικότητα, ἔτσι ὅπως τή διαμόρφωσε ἡ ἔλληνική φιλοσοφία στή χριστιανική της περίοδο³.

3. Ἡ ἀντίληψη κάθε δημιουργοῦ γιά τό ἔργο του πρέπει νά

Στόν ἀναγνώστη τῆς πεζογραφίας τοῦ Παπαδιαμάντη προξενεῖ ἐντύπωση ἡ συσσώρευση τόσων ἀσήμαντων προσώπων πλάι στά κύρια. Τά πρόσωπα αὐτά περιγράφονται βιαστικά ἄλλοτε μέ τό ὄνομα (ἢ παρωνύμιο), τό ἐπάγγελμα ἢ καί τήν ἡλικία τους (π.χ. Ἐντωνάκης ὁ δικηγόρος, Βαγγέλης τοῦ Μορφούλη, Γιάννης τῆς Μυλωνοῦς, γερο-Κονόμος, καπετάν Μελαχροινός κ.λπ.)⁴. Ἀλλοτε πάλι ἡ μικρή ιστορία τῶν προσώπων αὐτῶν δίνεται πλάι στήν ίστορία τοῦ κεντρικοῦ προσώπου: γιά παράδειγμα στό διήγημα «Τό Σπιτάκι στό Λιβάδι» δίπλα στήν κεντρική ἥρωίδα Μαρώ Λιβαδάκαινα καί τήν κόρη της Ματώ κινεῖται μιά πλειάδα ἄλλων προσώπων, πού τούς παραχωρεῖται ίσόποσος σχεδόν ἀφηγηματικός χῶρος, ὅπως ἡ Μποστανού καί ὁ σύζυγός της⁵. Στή «Γλυκοφιλοῦσσα» ἡ θεια-Ἀρετώ, καί ὁ Ἀγκούτσας στέκονται ίσότιμα δίπλα στόν κεντρικό ἥρωα Στάθη Μπόζα⁶. Τά «Ρόδιν' Ἀκρογιά-

λαμβάνεται ὑπόψη μέ σοβαρότητα. Ὁ Παπαδιαμάντης θεωρεῖ τόν ἔαυτό του θρησκευτικό συγγραφέα: «Ἄλλα τά πλεῖστα τῶν ὑπ' ἐμοῦ γραφέντων ἐορτασίμων διηγημάτων ἔχουσιν, ἃς μοῦ ἐπιτραπῇ ὁ λατινικός ὄρος, a priori τήν ὑπόθεσιν, εἶναι δηλαδή μᾶλλον θρησκευτικά». Α. Παπαδιαμάντη, «Ἀπαντα, Κριτική Ἐκδοση N. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Δόμος, τ. β', σ. 515.

4. Τήν ἐμμονή στή λεπτομερή καταγραφή τῶν ὄνομάτων ἔχει ἐπισημάνει ὁ Κυριάκος Πλησής στό ἄρθρο του «Ο Παπαδιαμάντης καί ὁ Κόσμος του», Τετράδια Εύθυνης, ὅ.π., σ. 149. Θά πρέπει νά σημειωθεῖ ἐδῶ καί τό γεγονός τῆς ἐπιστροφῆς τῶν ἵδιων προσώπων στά διηγήματα (π.χ. ὁ Ἀγάλλος, ὁ γερο-Φραγκούλης, ὁ Κακόμης, ὁ γιατρός Βίλδ, ὁ γερο-Κονόμος, ὁ Νικόλας τ' Ἀγιώτη). Παράλληλα μέλη μιᾶς οἰκογένειας κινοῦνται σέ διάφορα διηγήματα.

5. ὅ.π., τ. δ', σσ. 149-156.

6. ὅ.π., τ. γ', σσ. 71-88.

λια» ἀποτελοῦν τήν ίστορία ὅχι ἐνός, ἀλλά τεσσάρων προσώπων, τοῦ ἀφηγητῆ, τοῦ Στάμου Ἀταίριαστου, τοῦ Ἀγάλλου καὶ τοῦ βοσκοῦ Πατσοστάθη, ἐνῶ σημαντική θέση καταλαμβάνουν ὁ δήμαρχος Δημήτρης Μαυρονούρης καὶ ἡ πεθερά τοῦ βοσκοῦ, ἡ γρια-Πλιάκαινα⁷. Πολλές φορές κανείς διστάζει νά ἐντοπίσει τό πρόσωπο πού εἶναι ὁ φορέας τοῦ νοηματικοῦ καὶ ἀφηγηματικοῦ βάρους. Στή «Φωνή τοῦ Δράκου» τή μεγαλύτερη ἔκταση καταλαμβάνουν οἱ ίστορίες τῆς Κρατήρας καὶ τῆς ἀδελφῆς της Σοφούλας πρίν φθάσουμε στόν μικρό γιό τῆς δεύτερης, τόν Κῶτσο⁸.

Ἡ τεχνική αὐτή σέ συνδυασμό μέ τό γεγονός ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης δέν διηγεῖται γεγονότα, ἀλλά ἀφηγεῖται ίστορίες ἀνθρώπων, παγιώνεται σέ χαρακτηριστικό τῆς συγγραφικῆς μεθόδου του. Αύτή ὅμως ἡ ἀφηγηματική μέθοδος ὑπακούει σέ προϋποθέσεις πού πηγάζουν ἀπό τήν ὄρθοδοξη τοποθέτηση τοῦ συγγραφέα. Τά πρόσωπα δέν εἶναι αὐτόνομες ἀτομικότητες ἀλλά μέλη ἐνός εύρυτερου συνόλου, ἐνός κοινοῦ σώματος ἀπό τό ὅποιο ἀντλοῦν τούς ὅρους καὶ τίς προϋποθέσεις τοῦ προσδιορισμοῦ τους. Ἀποτελοῦν μέ ἀλλα λόγια μέλη τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητας, πού συνέχεται σέ μιά ἀρραγή ἐνότητα, ἔτσι ὅπως τήν ὄριζει ὁ Ἀπ. Παῦλος: «὾τι εἰς ἄρτος, ἐν σῶμα οἱ πολλοί ἐσμεν» (Α' Κορ. Ι', 17). Αύτός εἶναι ὁ λόγος πού ὁ Παπαδιαμάντης ἀπορρίπτει τήν ἴδεα τῆς ἐξέχουσας προσωπικότητας, τοῦ ἥρωα καὶ τῶν ἐξαιρετικῶν συμβάντων καὶ πράξεων, τῶν προσώπων δηλαδή ἐκείνων πού ὄριζουν τόν

7. ὥ.π., τ. δ', σσ. 223-289.

8. ὥ.π., τ. γ', σσ. 607-621.

έαυτό τους αύτόνομα ή καί σέ σύγκρουση πρός τούς
δρους ὑπαρξής τοῦ συνόλου. Τά πρόσωπά του ζοῦν
σέ σχέση μέ τά ὑπόλοιπα μέλη τῆς κοινότητας, σέ
αὐθυπέρβαση. 'Ο δρισμός τους προκύπτει ὅχι ἀπό
τήν ἐπιβεβαίωση τοῦ ἀτομικοῦ τους ἔγώ, ἀλλά ἀπό
τὸν τρόπο ὑπαρξής τους μέ τοὺς ἄλλους, τήν προ-
σωπική σχέση πού ἀναπτύσσουν μέ τά ὑπόλοιπα μέ-
λη τῆς κοινότητας. Γι' αὐτό ὁ Παπαδιαμάντης δια-
λέγει τά πρόσωπά του ἀνάμεσα σ' αὐτούς πού θά
μποροῦσαν νά χαρακτηριστοῦν «νήπιοι» (Ματθ. 21,
16) καί ὅχι σ' ἐκείνους πού ὑπερβαίνουν τό κοινό
μέτρο. 'Ασφαλῶς οἱ περιπτώσεις παθολογίας ἀφθο-
νοῦν. Τά πρόσωπα συνεχῶς ἀποτυγχάνουν. 'Αλλά ἡ
πτώση ἀκολουθεῖται ἀπό τήν ἀνόρθωση. 'Η μετά-
νοια ἔχει κεντρική σημασία ὡς θεμελιώδες μυστη-
ριακό γεγονός. 'Ετσι στή «Φόνισσα» ἐπισημαίνεται
ὡς βασική πηγή κακοῦ ἡ ἀδυναμία τῆς Φραγκο-
γιαννοῦς νά ἔξομολογηθεῖ⁹. Στόν «'Αλιβάνιστο» ἡ
ἔξομολόγηση τῆς Μολώτας λυτρώνει ὅχι μόνον τήν
ἴδια, ἀλλά καί τόν ίδιον τόν 'Αλιβάνιστο ἀπελευθε-
ρώνοντάς τον ἀπό τήν παγίδευσή του στόν κλοιό
πού δημιουργεῖ ἡ ἄρνηση τῆς συγνώμης. Μετά τή
συγνώμη ὁ 'Αλιβάνιστος ἐπανεντάσσεται αὐτόματα
στήν ἐκκλησιαστική κοινότητα. Τότε μόνον ἀντι-
λαμβάνεται ὡς πραγματικό γεγονός τήν ἀνάσταση
τοῦ Ἰησοῦ: «—'Αληθῶς ἀνέστη, βρέ! Δέν εἶμαι ἀ-
λιβάνιστος!»¹⁰. 'Αποκαλύπτεται ἔτσι ὅτι ἡ ὁδός τῆς
σωτηρίας περνᾶ μέσ' ἀπό τούς ἄλλους καί ἡ ἀν-
θρώπινη ὑπόσταση ὁρίζεται ὡς σχέση ἀγάπης. 'Η
ἀγάπη αὐτή ἔχει δύο διαστάσεις, ὁριζόντια καί κά-

9. δ.π., τ. γ', σσ. 506, 515-516.

10. δ.π., τ. γ', σ. 531.

θετη. 'Η ὁριζόντια διάσταση ἀναφέρεται στή σχέση τοῦ ἀνθρώπου μέ τά λοιπά μέλη τῆς κοινότητας. 'Η κάθετη συνδέει τόν ἀνθρωπο μέ τό Θεό. Στό «Ρεμβασμό τοῦ Δεκαπενταυγούστου» ὁ γερο-Φραγκούλας ὀδηγεῖται μέσ' ἀπό τήν ἀποτυχία τῆς συζυγικῆς του ζωῆς στή συνειδητοποίηση μιᾶς γενικότερης ἀποτυχίας πού θά μπορούσαμε νά τή χαρακτηρίσουμε ὑπαρξιακή. 'Η ἀποτυχία αὐτή, πού γίνεται ἀντιληπτή ὡς αἴσθημα ἐγκατάλειψης καί μοναξιᾶς, μεταβάλλεται σέ ἔνθερμη προσευχή ἐνός ἀνθρώπου πού, ἔστω καί ἀόριστα, συλλαμβάνει τό γεγονός ὅτι ἔζησε σέ ἀπόσταση ἀπό τό Θεό: «ἀντιλαβοῦ μου καί ῥῦσαι, τῶν αἰωνίων βασάνων...»¹¹.

Τήν ἴδια διάθεση νά τονιστεῖ ἡ ἐκκλησιαστικότητα τῆς ὑπαρξης ἐξυπηρετοῦν καί τά ἀμέτρητα παραθέματα βιβλικῶν κειμένων μέσα στό ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη, πού λειτουργοῦν ἔτσι ὡς δεῖκτες πορείας γιά νά προσανατολίσουν τήν ὄρθη προοπτική τῆς ἀνάγνωσης.

Σέ ἄμεση συνάρτηση μ' αὐτή τήν ἐκκλησιαστική σύλληψη τοῦ ἀνθρώπου παρουσιάζεται καί ἡ «φυσιολατρία», δηλ. ἡ περί κόσμου ἀντίληψη τοῦ Παπαδιαμάντη. Γιά τή χριστιανική φιλοσοφία τῶν Ἑλλήνων πατέρων τῆς ἐκκλησίας, ἡ ὕλη δέν εἶναι ἀναρχη ὅπως στόν Πλάτωνα. Δημιουργεῖται «ἐν χρόνῳ». 'Ο Γρηγόριος Νύσσης θεωρεῖ ὅτι ἡ ὕλη ἔχει ποιότητα πνευματική. Οἱ ἴδιότητές της, ὅπως σχῆμα, βάρος, διάσταση, ποσότητα κ.λπ., ἀποτελοῦν «συμπληρωματικές ποιότητες», πού δέν εἶναι ὕλη, ἀλλά «ψιλά νοήματα»¹². Χωρίς αὐτές τίς ἴδιότητες

11. δ.π., τ. δ', σ. 97.

12. Γρ. Νύσσης, P.G. 44, 77-78 ABC.

ἡ ὕλη δέν δύναται νά ὑπάρξει, ὀδηγεῖται στήν ἀπώλεια τοῦ εἶναι της. Εἶναι ἀδύνατο νά φανταστεῖ κανείς τήν ὕλη χωρίς τήν ποιότητα τοῦ βάρους λόγου χάρη. "Ετσι θεμελιώνεται ἔνας ἰδεαλισμός, πού συνδέει τά νοητικά αὐτά ἴδιώματα τῆς ὕλης πρός τόν Δημιουργό Νοῦ, ὡστε τά νοούμενα νά θεμελιώνουν καί νά συγκρατοῦν τήν ὑπάρξη τῶν φυσικῶν σωμάτων.

"Αν λοιπόν τό εἶναι τῆς ὕλης εἶναι πνευματικό, τότε ἡ ὄντολογική της δικαίωση βρίσκεται στόν Δημιουργό Νοῦ, μέ ἄλλα λόγια τό Θεό, ἀπό τόν ὅποιο ἀπορρέει ως ὑλοποίηση τοῦ θελήματός Του¹³.

'Από τήν ἄλλη πλευρά ὁ κόσμος ἀποκαλύπτεται στή λογική ἱκανότητα τοῦ ἀνθρώπου, ἀποκαλύπτεται δηλ. «κατά λόγον» ως λογική σχέση, ως λογική ἀναφορά τοῦ ἀνθρώπου στά ὄντα¹⁴. Κατά τόν Ἱωάννη Δαμασκηνό: «... λέγεται τόπος Θεοῦ ἔνθα ἔκδηλος ἡ ἐνέργεια αὐτοῦ γίνεται»¹⁵. Κατά συνέπεια ἡ λογική φορά τοῦ ἀνθρώπου πρός τά ὄντα ἀποκαλύπτει ταυτόχρονα τό χῶρο ως πεδίο ἀποκάλυψης τοῦ Θεοῦ. "Έχοντας κατά νοῦ τίς φιλοσοφικές αὐτές προϋποθέσεις μποροῦμε νά κατανοήσουμε τήν ἵερότητα τῆς φύσης, πού μέσα της ἐκδιπλώνεται ἡ περί ἀνθρώπου ἀντίληψη τοῦ Παπαδιαμάντη¹⁶. Τήν ἀναφορικότητα τοῦ ἀνθρώπου πρός τή φύση καί τήν ἐ-

13. «... ἡ ὄρμή τῆς θείας προαιρέσεως ὅταν ἐθέλῃ πρᾶγμα γίνεται καί ούσιοῦται τό βούλημα, εύθύς φύσις γενόμενον...». Γρ. Νύσσης, P.G. 46. 239 D.

14. Βλ. Χρ. Γιανναρᾶ: Σχεδίασμα Εἰσαγωγῆς στή Φιλοσοφία, τχ. 2ο, Δόμος 1981, σ. 201.

15. P.G. 94. 852 A.

16. 'Ο Παπαδιαμάντης φαίνεται πώς γνώριζε ὅχι μόνον τά ἀσκητικά, ἄλλα καί τά φιλοσοφικά κείμενα τῆς βυζαντινῆς

πακόλουθη ἀποκρυπτογράφηση τοῦ θείου ἔχνους σ' αὐτή διαπιστώνουμε γιά παράδειγμα στήν εἰσαγωγική παράγραφο τοῦ διηγήματος «Τ' Ἀερικό στό Δέντρο»:

«Κάτω στά Βουρλίδια, καθώς κατηφορίζεις ἀπό τίς Βίγλες, ἀνάμεσα Πλατάνα καὶ Πετράλωνα, σιμά στῆς Γανωτίνας τόν Μύλον, ἐκεῖ κατεβαίνει τό ρεῦμα χείμαρρος, νᾶμα, δρόσος καὶ λαμα, ἀπό τά ὅρη τοῦ Θεοῦ. Ἐκεῖ εὑροσύνη ὀρνέων, ἐπαύλεις Σειρήνων καὶ καλάμη καὶ χλόη· ἐκεῖ τό ὄμμα ἀπολαύει γωνίαν παραδείσου, καί ἡ ψυχή δροσίζεται, ὡς σώφρων "Ἄννα, κινοῦσα τά χείλη εἰς προσευχήν, χωρίς ν' ἀκούεται ἡ φωνή της, φωνή μυστηριωδῶς ψιθυρίζουσα εἰς τήν καρδίαν: Σύ ἐποίησας πάντα τά ὥραια τῆς γῆς, θέρος καὶ ἔαρ σύ ἔπλασας αὐτά»¹⁷.

Συμβολικό χαρακτήρα, πού ἀποκαλύπτει αὐτή τήν ἱερότητα, παίρνει ἡ εἰκόνα τῆς Παναγίας τοποθετημένης, θά λεγε κανείς, στήν καρδιά τῆς φύσης:

«Καί ψηλά εἰς τό πλάγι, σιμά εἰς τήν κορυφήν τοῦ βουνοῦ, ἵστατο ἀκόμη ὁρθός ὁ χιλιετής πεῦκος, ὃπου εἰς τούς κλάδους ἐπάνω, ἀνάμεσα στούς κλῶνάς του, εἶχεν εὔρεθη ἔνα καιρόν αἰωρουμένη ἡ λαμπτρά εἰκών τῆς Παναγίας»¹⁸.

Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι αὐτή ἡ παραδεισιακά

γραμματείας. Χαρακτηριστική εἶναι ἡ ἀναφορά του στήν περί δερματίνων χιτώνων θεωρία τοῦ Γρηγορίου Νύσση (δ.π., τ. γ', σ. 233).

17. δ.π., τ. δ', σ. 211.

18. «Νεκρός Ταξιδιώτης», δ.π., τ. δ', σ. 342.

ιερή φύση φαίνεται ν' ἀπορρίπτει τήν παρουσία τοῦ ἀνθρώπινου κακοῦ. Στό διήγημα «Φλώρα ἡ Λάβρα» ἡ θάλασσα ἀποβάλλει τά περίαπτα, πού μάγισσες ἔχουν ρίζει στό κύμα:

«Καί ἡ θάλασσα, ἄτρωτος εἰς τά μάγια, καὶ μὴ θέλουσα νά ἐπαγγέλλεται τήν προμνήστριαν, τό ἐξέρασεν (τό περίαπτον) μαζί μέ τόσα ἄλλα περιττά πράγματα, καὶ τό παρέπεμψεν εἰς τήν χονδρήν ἄμμον»¹⁹.

Τήν ιερότητα καὶ μεταφυσική προοπτική πρός τήν ὄποιαν ἀνοίγεται ἡ φύση τονίζουν οἱ πυκνές ἀναφορές στά ἐξωκλήσια, γύρω ἀπό τά ὄποια ἐκτυλίσσεται καὶ ἡ ζωή τῶν παπαδιαμαντικῶν προσώπων, σύμβολο τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ ὑπερβατικῆς ἀναφορικότητας τῆς ὕπαρξης. Στήν «Ἄγαπη στόν Κρεμνό» ἡ γειτνίαση τοῦ ναοῦ ἀποτελεῖ ἐγγύηση τῆς ἀσφάλειας τῶν προσώπων:

«... πλήν μᾶς ἐφύλαττεν, ἂν εἶχεν ἀποστῆ ἀφ' ἡμῶν, ἀλλ' ἥτο σιμά ἐκεῖ εἰς τόν πενιχρόν ναῖσκον του ὁ θεῖος καὶ ἀγαθός ἄγγελος — ἄλλως θά ἥτο φόβος καὶ κίνδυνος»²⁰.

Παράλληλα ἡ ἐμμονή στά τοπωνύμια —ἀνάλογη πρός τήν ἐμμονή στά ὄνόματα τῶν ἀσήμαντων γιά τήν ὑπόθεση προσώπων— δικαιολογεῖται ἀπ' αὐτόν ἀκριβῶς τόν ιερό χαρακτήρα τῆς φύσης. Ἀντίθετα στ' ἀθηναϊκά διηγήματα ἡ φύση ἀπουσιάζει

19. ὅ.π., τ. δ', σ. 556.

20. ὅ.π., τ. δ', σ. 490.

παντελῶς καὶ ἡ ὑπόθεση συρρικνώνεται στὸν ἀσφυκτικό χῶρο μιᾶς αὐλῆς.

Ἡ ἀντίθεση αὐτὴ ἀνάμεσα στὸν σκιαθίτικο καὶ τὸν ἀθηναϊκό χῶρο μᾶς ὀδηγεῖ στὴν τρίτη προϋπόθεση τοῦ πνευματικοῦ ὅρίζοντα τοῦ Παπαδιαμάντη, τό χρόνο.

Στό διήγημα «Ἡ Ἀσπροφουστανούσα» προβαίνει στὴν ἀκόλουθη παρατήρηση:

«Πλὴν, δέν ἡξεύρω πῶς, ἡ παλαιά γνωριμία καὶ ἡ ἀνάμνησις αὕτη, μ' ἔκαμε νά ἐνθυμηθῶ, κοντά εἰς τά ἄλλα “παλαβά ρολόγια”, ὅσα ἔχω ἵδει εἰς τὴν ζωὴν μου — οὕτω τά ὄνομάζει ὁ λαός, πράγματι· εἶναι δέ τό ώρολόγιον ἐν τῶν νευρικωτέρων καὶ τῶν μᾶλλον ἐπιδεκτικῶν ἀγυρτείας καὶ κιβδηλείας πραγμάτων καὶ ἔξοχως παραστατικῶν τοῦ προϊόντος νευρικοῦ ἐκφυλισμοῦ τῆς κοινωνίας μας — ἀφοῦ κ' αἱ ἀθηναϊκαὶ ἐφημερίδες κατά προτίμησιν ώρολόγια προσφέρουν ώς “δῶρα” εἰς τούς συνδρομητάς των...

Δηλαδή, ἀνάμεσα εἰς τά τόσα ἐλαττωματικά ώρολόγια, ὅσα ἔχω ἵδει εἰς τὴν ζωὴν μου, εἶδα ἐσχάτως ἐν, τό δποῖον, ἐνῷ μέχρι τινός ἐπήγαινε καλά, ἔξαφνα, ὅταν ὁ λεπτοδείκτης συνέπιπτε μέ τὸν ώροδείκτην, τὸν συνήρπαζε, τὸν παρέσυρε καὶ συνεβάδιζον ὁμοῦ κολλητά, ὥστε ἐνῷ πρό πέντε λεπτῶν ἀκόμη ἦτο λ.χ. δύο καὶ δέκα λεπτά, ἔξαφνα, μετά πέντε λεπτά, ἐδείκνυε τρεῖς καὶ τέταρτον. Μετά ἄλλα πέντε λεπτά, τέσσαρας καὶ εἴκοσι καὶ οὕτω καθεξῆς· αἱ δύο βελόναι ἔξηκολούθουν νά συνταξιδεύουν διαρκῶς. Τό ἀσθενέστερον δοκοῦν παρέσυρε τό ἡρεμώτερον καὶ τό ἐδραιότερον, καὶ τοῦτο μοῦ ἐφάνη λίαν διδακτικόν θέαμα»²¹.

21. ὥ.π., τ. δ', σ. 561.

Πρόκειται ἐδῶ γιά τήν παράσταση τοῦ κυκλικοῦ χρόνου, ὅπως κανονίζεται ἀπό τίς κοσμικές ἐποχές καὶ ἀποδίδεται ἀπό τά ρολόγια. Στήν πραγματικότητα αὐτός ὁ χρόνος εἶναι παγίδα καὶ ἡ μαθηματική του ἀκρίβεια ὀδηγεῖ στό παράλογο. Ἐποτελεῖ κιβδηλεία καὶ διαστροφή τοῦ ἀληθινοῦ νοήματος τοῦ χρόνου.

Γιά τήν ὄρθοδοξή φιλοσοφία ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει νά υπερβαίνει τήν κοσμική διάσταση καὶ νά ἀνοίγεται πρός τόν αἰώνιο χρόνο ὡς ὁρίζοντα πραγματοποίησης τῆς ὑπαρκτικῆς του πληρότητας. Ὁ Γρηγόριος Νύσσης θεωρεῖ ὅτι ὁ χρόνος ὀδηγεῖ τά ὅντα στήν «ἐντελέχειά» τους, δηλαδή στό πλήρωμα τῆς τελειότητας, πού εἶναι ἡ θέωση²². Ἐπομένως ἡ ἀνθρώπινη ὑπαρξη κινεῖται ταυτόχρονα σέ δύο διαστάσεις, τή διάσταση τοῦ κυκλικοῦ χρόνου καὶ τή διάσταση τῆς αἰώνιότητας. «Ἄλλ’ εἰ καὶ ὁ ἔξω ἡμῶν ἄνθρωπος διαφθείρεται, ἀλλ’ ὁ ἔσωθεν ἀνακαινοῦται ἡμέρᾳ τῇ ἡμέρᾳ» (Β' Κορ. δ', 16). Ἡ ἐκκλησία ὡς σῶμα Χριστοῦ θραύει τήν ιστορική συνέχεια καὶ ἀνοίγει τό χρόνο πρός τή διάσταση τῆς ὀντολογικῆς πληρότητας τῶν ὅντων. Τό ἐκκλησιαστικό ἔτος φαινομενικά μόνον ἀκολουθεῖ τήν κυκλική φορά τοῦ κοσμικοῦ χρόνου. Στήν πραγματικότητα καθιστᾶ τά γεγονότα τῆς ἱερῆς ιστορίας σύγχρονα μέ τό παρόν τῆς λειτουργικῆς πράξης. Ἡ ἑορτή τῆς Ἀνάστασης δέν τελεῖται «εἰς ἀνάμνησιν» τοῦ γεγονότος, ἀλλ’ εἶναι τό ἵδιο τό γεγονός πού συμβαίνει τώρα καὶ πάντοτε, εἶναι αἰώνια παρόν. Δέν πρόκειται γιά ἐπανάληψη, ἀλλά γιά διαρκή παρουσία τοῦ γεγονό-

22. P.G. 46.547 D, 45.364 C.

τος. Μέ τή συμμετοχή τους οι πιστοί μεταθέτουν έκαυτούς στή διάσταση τῆς αἰώνιότητας.

Στόν Παπαδιαμάντη ὁ λειτουργικός χρόνος τῆς ἐκκλησίας κυριαρχεῖ κατά τρόπο σχεδόν ἀπόλυτο. Τά πρόσωπα κινοῦνται γύρω ἡ σέ σχέση μέ κάποια λειτουργική πράξη. Ὁ ιερός χῶρος συμπληρώνεται ἀπό τόν ιερό χρόνο. Οι ιερές τελετές γίνονται ἀφορμή γιά νά συναντηθοῦν τά πρόσωπα καί ὁ χρόνος μετριέται καί σηματοδοτεῖται ἀπό αὐτές.

Μέ αύτή τήν προοπτική θά πρέπει νά ἔξεταστει καί ὁ συντηρητισμός τοῦ Παπαδιαμάντη. Στή σκέψη του δέν φαίνεται νά ὑπάρχει ἡ πόλωση παλαιοῦ καί νέου, παρελθόντος καί μέλλοντος. Ἡ ἔννοια τῆς ἔξελιξης καί τῆς προόδου ἀντικρούεται. Οι διακρίσεις αύτές ἀνήκουν στόν ίστορικό χρόνο, ἐνῶ ὁ Παπαδιαμάντης ζεῖ τήν πραγματικότητα τοῦ Ἀναστάντος Ἰησοῦ, ὅπου «τά πάντα καινά» (Β' Κορ. ε', 17). Ὁ Παπαδιαμάντης εἶναι κατεξοχήν μέλος τῆς ἐκκλησίας καί ἡ ἐκκλησία ζεῖ στή σφαίρα τῆς ἀναστασης. Γιά τό λόγο αύτό δέν ἔχει ἀνάγκη νεωτερισμῶν. Ἡ θεμελιακή συνείδηση τῆς ἐκκλησίας συμπυκνώνεται στή φράση «*Nihil innovetur, nisi quod traditum est*»²³. Ἡ ἐκκλησία ὁροθετεῖται ἀπό τήν Παράδοση καί αύτή τήν παράδοση ὑπερασπίζεται ὁ Παπαδιαμάντης. Ἡ μυστικιστική προοπτική φωτίζει τόσο τά πρόσωπα ὅσο καί τό χῶρο. Ὁ χῶρος διασώζει τά ἵχνη τῶν ἀνθρώπων πού ἔζησαν κάποτε, ἐνώνει τό παρελθόν μέ τό παρόν σέ μιάν ἀδιάσταστη συνέχεια παρουσίας:

23. Ἀγίου Κυπριανοῦ: Ἐπιστολή LXXIV, II. 2, Société d'Édition "Les Belles Lettres", Tome II, σ. 280.

«Εἰς βράχος μισοφαγωμένος ἀπό τό κῦμα, καὶ ἀπό τά πατήματα τῶν πρό αἰώνων λεμβούχων καὶ ναυτῶν, καὶ δύο δοκίδες, ἀπό σκληρόν ξύλον, τό ὅποιον δέν ἐσάπησεν ἀκόμη ὕστερον ἀπό γενεάς καὶ γενεάς»²⁴.

Οι ἄλλαγές πού καταστρέφουν τήν παλαιά τάξη πραγμάτων ἀντιμετωπίζονται μέ καχυποψία:

«Τόν καιρόν ἐκεῖνον δέν εἶχε κτισθῆ ἀκόμη ἡ προκυμαία καὶ ἥτον ἄμμος κάτω εἰς τόν αἰγιαλόν. “Δέν εἶχαν χαλάσει ἀκόμα τά ἔργα τοῦ Θεοῦ” κατά τήν ἔκφρασιν τοῦ γηραιοῦ λεμβούχου»²⁵.

Παρόμοια τά πρόσωπα πού προσκολλῶνται μέ θρησκευτική εύλαβεια στό παρελθόν κρίνονται ἐπαινετικά:

«“Ἡτον γυνή ἀπ’ τά βουνά... ἀπό ἐκείνας τάς ἀρχαϊκάς — τίς πρωτινές ἡ παλαιικές, καθώς τάς ἔλεγαν. Εἶχε ζήσει εἰς τά ἥμερα βουνά τά ἐγγύς τῆς πολίχνης, ὅπου ὁ παρείσακτος νεωτερισμός ἀκόμη δέν εἶχε ποδάρια ν’ ἀναρριχηθῆ...”»²⁶.

Οι θεολογικές προϋποθέσεις τής σκέψης του εἶναι ὑπεύθυνες καὶ γιά τόν τρόπο ἔκθεσης τοῦ ἀφηγηματικοῦ ὄλικοῦ. Στά περισσότερα κείμενα τό ἀφηγηματικό παρόν ἀνοίγεται πρός τό παρελθόν τῶν προσώπων, ἡ καλύτερα τό παρελθόν αὐτό ἔρχεται νά ἐναρμονιστεῖ μέ τό παρόν. Ταυτόχρονα τό κεντρικό πρόσωπο πλαισιώνεται ἀπό τίς μικρές ἴστο-

24. «Τά Ρόδιν’ Ἀκρογιάλια», δ.π., τ. δ’, σσ. 227-228.

25. «Γιά τήν Περηφάνια», δ.π., τ. γ’, σ. 208.

26. «Ἡ Συντέκνισσα», δ.π., τ. γ’, σ. 583.

ρίες τῶν δευτερευόντων. Καί στίς δύο περιπτώσεις υἱοθετεῖται μιά τεχνική ἀνάλογη μ' ἐκείνη τῆς βυζαντινῆς εἰκόνας. Ούσιαστικά ὑπάρχει ἄρνηση τῆς διάστασης τοῦ βάθους καὶ τῆς χρονικῆς διαδοχῆς τῶν γεγονότων. Ἡ ἀφαίρεση αὐτή σέ συνδυασμό μέτρην ἄρνηση τῆς ἀτομικῆς ἐκδοχῆς τῶν προσώπων, τῆς βουλητικῆς δηλαδή καὶ ὑπαρκτικῆς αὐτονόμησης, ἐνοποιεῖ τίς ἐπιμέρους ἐμπειρίες ζωῆς σ' ἓνα εὔρυ μωσαϊκό, ὃπου ἰχνογραφεῖται τό συλλογικό ἀνθρώπινο Πρόσωπο.

B' Τό πρόβλημα τοῦ κακοῦ

Ἡ παρουσία τοῦ κακοῦ κατέχει κεντρική θέση στήν πεζογραφία τοῦ Παπαδιαμάντη. Τό πρόβλημα τοῦ κακοῦ ἐντάσσεται μέσα στό πλαίσιο τῆς ὄρθοδοξης θεώρησης τοῦ κόσμου, ὃπως σέ γενικές γραμμές ἐκτέθηκε στίς προηγούμενες παραγγράφους.

Στή χριστιανική θεολογία τό κακό δέν εἶναι ὑπόσταση. Θεωρεῖται ως μή ὄν, ως ἀπουσία μόνον τοῦ ἀγαθοῦ. Τό ἀγαθό εἶναι τό ὄν, αὐτό πού πραγματίκα ὑπάρχει. Ἀφετηρία αὐτῶν τῶν ἴδεῶν εἶναι ἡ ἀποδοχή τοῦ ἀξιώματος, δτι ὁ Θεός ως πανάγαθος δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὑπεύθυνος γιά τήν παρουσία τοῦ κακοῦ. Στό χῶρο τῆς τέλειας δημιουργίας, ὃπου τά πάντα «καλά λίαν», τό κακό δέν μπορεῖ νά νοηθεῖ ως ὑπόσταση. Εἶναι μιά ἀπουσία μόνον, μιά διαστροφή τῆς πραγματικότητας, δτι οἱ ἀρεοπαγικές συγγραφές ὀνομάζουν «παρυπόσταση»²⁷. Ἀλ-

27. «Διό οὕτε ὑπόστασιν ἔχει τό κακόν ἀλλά παρυπόστασιν, τοῦ ἀγαθοῦ ἔνεκα καὶ οὐχ ἔαυτοῦ γινόμενον». P.G. 3. 732 C.

λά καί τό ἀγαθό δέν ἔχει ἡθική ἔννοια. Ταυτίζεται μέ τό εἶναι πρός τό ὅποιον ὀφείλουν νά τείνουν τά ὄντα ὥστε νά πραγματοποιήσουν τήν πληρότητα τῆς ὄντολογικῆς τους ὑπόστασης, ὅτι στήν ὁρθόδοξη θεολογική ὁρολογία ὀνομάζεται «καθ' ὁμοίωσιν».

Στό ἐρώτημα πῶς εἰσάγεται τό κακό στόν κόσμο, ἡ ἀπάντηση εἶναι ὅτι τήν ὑπαιτιότητα φέρει ἡ ἐλεύθερη βούληση τοῦ ἀνθρώπου, τό αὐτεξούσιο. Ἡ ἐλευθερία τῆς βούλησης εἶναι ἡ θεμελιώδης εἰδοποιός διαφορά τοῦ ἀνθρώπου ἔναντι τῆς ὑπόλοιπης δημιουργίας. Εἶναι αὐτό πού συνιστᾶ τό «κατ' εἰκόνα» καί πλησιάζει τόν ἀνθρωπό πρός τό Θεό. Ἡ ἐλευθερία αὐτή γίνεται ἀπόλυτα σεβαστή ἀπό τό Θεό γιατί κάθε ἔννοια καταναγκασμοῦ θά συνιστοῦσε ἀλλοίωση τῆς ὑπαρξιακῆς του γνησιότητας. Μέ τή χρήση τοῦ αὐτεξούσιου ὁ ἀνθρωπός εἶναι ἐλεύθερος νά ἀποστραφεῖ τό ἀγαθό, πού συνίσταται στήν αὐθυπέρβασή του καί τή φορά του πρός τήν ἵδια τήν πηγή τοῦ ἀγαθοῦ, πού εἶναι ὁ Θεός²⁸. Ἡ ἄρνηση ὅμως τοῦ ἀγαθοῦ ἔχει ὡς συνέπεια τήν παγίδευση τοῦ ἀνθρώπου στόν ἑαυτό του καί τήν ἐμπλοκή του σ' ἔναν ἐφιάλτη ἀντικατοπτρισμῶν, ὅπου κάθε φορά ἀντικρίζει τό εἴδωλό του χωρίς ἐλπίδα διεξόδου. Αύτή ἡ ἀπομάκρυνση τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τήν πηγή τῆς ὄντολογικῆς του ὑπόστασης ὀδηγεῖ στήν ἐμφάνιση τοῦ κακοῦ, πού ὅχι ὡς ὑπόσταση, ἀλλά ὡς φαινόμενο συνίσταται στή μετατροπή τοῦ ἀνθρώπου

28. «Τήν συμφοράν ταύτην, ἡ νῦν κεκράτηται τό ἀνθρώπινον αὐτός ἐθελοντής ἀπάτη παρενεχθείς ἐπεσπάσατο, αὐτός τῆς κακίας εὑρετής γενόμενος, ούχι παρά Θεοῦ γενομένην εύρων...». Γρ. Νύσσης, De Virginitate, XII-217-20 Sources Chrétiennes, Les Éditions du Cerf, σ. 402.

σέ αύτοείδωλο. Αύτές ἀκριβῶς τίς ἀντιλήψεις περὶ κακοῦ μεταπλασμένες εἰκονογραφικά παρουσιάζει ὁ Παπαδιαμάντης στό ἀκόλουθο ἀπόσπασμα ἀπό τόν «Πανδρολόγο», ὃπου ἔνα ἀπό τά πρόσωπα κρατᾶ ἔνα παράδοξο κάτοπτρο μέ δύο ὅψεις:

«Ὥ! ἔνα καθρέπτην τερατώδη, ἔχοντα δύο πρόσωπα, τό ἐν ἀνθρώπινον, τό ἄλλο θηριῶδες»²⁹.

Πρόκειται γιά ἔναν καθαρό συμβολισμό τοῦ διχασμοῦ τῆς ἀνθρώπινης φύσης, τό ἀγνό πρόσωπο, «κατ' εἰκόνα Θεοῦ» καί τό δαιμονικό. Τά μικρά παιδιά, πού ἀκόμα ζοῦν σέ κατάσταση ἀναμαρτησίας τρομάζουν ὅταν ἀντικρίζουν τόν καθρέφτη:

«Ὥ! ἔάν κανέν παιδίον ὀκτώ ἐτῶν ὡδηγεῖτο ἐκεῖ ύπό τοῦ πατρός του, ... πόσον ἐτρόμαζεν, ὅταν μέ τρόπον, τοῦ ἔδειχνεν ὁ Μῆτρος, διά νά τό τρομάξῃ, τήν ἀνάποδην ὅψιν, ὃπου θά ἔβλεπεν ἔν φρικῶδες μορμολύκειον! Ἡτον ὁ καθρέπτης τοῦ μέλλοντος, ἐκεῖνος. Ἐκεῖ ἔβλεπαν ὅλα τά ἀνήλικα ὅντα τήν μέλλουσαν ἀσχημίαν των, ὅποιον μοῦτρο θά ἔκαμναν ἄν ἔσωναν νά γίνουν ἄνδρες... Ἐκεῖ θά ηὔχετο κανείς, ἄν δέν ἥτο εἰς ἀγνωσίαν καί πλάνην οἰκτράν περί τῶν πραγμάτων τοῦ κόσμου καί περί τῆς μελλούσης τύχης του, νά ἥτο ἀρκετά θεοφιλής διά ν' ἀποθάνη νέος... διά νά μή σώσῃ ποτέ ν' ἀναπτύξῃ τόσην ἀσχημίαν, σωματικήν καί ἡθικήν, ὅσην σήμερον!»³⁰.

29. δ.π., τ. γ', σ. 379.

30. Εἶναι προφανές πόσο αύτές οἱ τελευταῖς σκέψεις καί ιδίως ἡ εὐχή τοῦ πρόωρου θανάτου συγγενεύουν μέ τόν προβληματισμό τῆς θεια-Χαδούλας στή «Φόνισσα».

Στό διήγημα «Τά Δύο Κούτσουρα» ό Παπαδιαμάντης ἀναλύει διά μακρῶν τήν παθολογία τοῦ κακοῦ γιά τήν ὅποια ὑπεύθυνη θεωρεῖ τήν ἐκτροχιασμένη δραστηριότητα τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ:

«Διότι τό πρῶτον, ἐπί ἐνός ἐκάστου τῶν ἔργων του, ἔρριψεν ἀλάνθαστον τό βλέμμα, "καί εἶδεν ὁ Θεός ὅτι καλόν", εἴτα τελευταῖον, ἐφ' ὅλων ὄμοι τῶν ἔργων του· "καί εἶδεν ὁ Θεός πάντα ὅσα ἐποίησε, καί ἤσαν καλά λίαν".

Εὔθυς τότε ἐξῆλθε θρασύς ὁ ἔχθρός, κ' ἐτόλμησε νά εἴπῃ ὅτι δέν εἶναι καλά, τά ἔργα τοῦ Θεοῦ. Καί δέν ἀκούομεν ἀκόμη πολλούς, καί εἰς τάς ὄδους καί εἰς τήν ἀγοράν καί εἰς τά καπηλεῖα, σοβαρευομένους καί σπουδάζοντας, ν' ἀποφαίνωνται ὅτι δέν εἶναι καλός ὁ κόσμος τοῦ Θεοῦ, ἢ ὅτι "δέν τόν ἐκατάφερε καλά" ὁ Δημιουργός τόν κόσμον; Πόθεν ἀντλοῦσι τά ἐπιχειρήματα; Ποῦ εύρίσκουσι τήν ὕλην διά τόν συλλογισμόν; Ἀπό ποίας κρίσεις, ἀπό ποίας προτάσεις συνάγουσι τό συμπέρασμα; Τί ἄλλο εἶναι ἡ κρίσις εἰμή σύγκρισις; Μεταξύ δύο ἢ πλειοτέρων παραπλησίων ὅντων ἡ πραγμάτων συγκρίνει τις καί κρίνει ποῖον διαφέρει. Ἀλλ' ὑπάρχει ἐδῶ ὅρος συγκρίσεως; Εἴδομεν ἡδη ἄλλον κόσμον μέ τόν ὅποιον νά συγκρίνωμεν τόν παρόντα;

Ἀκατάληπτον εἶναι, ἂν ἔκαμεν ὅλως ἀφηρημένας ἐννοίας ὁ Δημιουργός ἡ πόθεν αὗται ἐγεννήθησαν. Εἶναι μόνον βέβαιον ὅτι ἔπλασεν ἔνα ὄρατόν κόσμον, ὅπως θά ἔπλασσε, καί ἥδύνατο νά πλάσῃ καί δύναται εἰς τούς αἰῶνας νά πλάττῃ, πολλούς ἄλλους, καί ὄρατούς καί ἀοράτους. Κ' ἐβεβαίωσεν Αὐτός ὅτι τό ἔργον του εἶναι ὡραῖον, καί πᾶς λογικός

ἄνθρωπος συνομολογεῖ. “‘Ιδού καλά λίαν”, αὕτη ὑπῆρξεν ἡ πρώτη μετά τήν κοσμογονίαν ἀφηρημένη ἔννοια, ὅπως καὶ ἡ πρώτη θετική ἰδέα. Ἐπειτα θρασύνεται ὁ παραλογισμός καὶ λέγει: “Δέν εἶναι, ὅχι, καλός ὁ κόσμος”.

Αὕτη ὑπῆρξεν ἡ δευτέρα ἀφηρημένη ἔννοια καὶ ἡ πρώτη ἀρνητική ἰδέα, καὶ ἐντεῦθεν ἐγεννήθη ἡ κακία —ἥτις οὐδέν ἄλλο εἶναι ἢ ἄνοια, ὃν δέν εἶναι αὐτό τό δηλητήριον τοῦ Ὁφεως καὶ ἐν κεφαλαίῳ, εἶναι ὁ ἀπηλπισμένος ἀγών τοῦ παραλογισμοῦ ὅπως ἀποδείξῃ ὅτι ἔχει δίκαιον, καταβάλλων πᾶσαν προσπάθειαν νά κάμη τόν κόσμον νά φαίνεται —καὶ νά εἶναι πράγματι ἐν τῇ ἡθικῇ τάξει— τέρας ἀσχημίας³¹.

Στά «Ρόδιν’ Ἀκρογιάλια» ὁ Παπαδιαμάντης ἀναφέρεται στήν παγίδευση τοῦ ἀνθρώπου στόν ἔσωτό του, πού τήν ἐντοπίζει ως ἀδυναμία ἀγάπης. Ἡ ἀγάπη ἀκριβῶς συνιστᾶ τήν ἀπελευθερωτική φορά αὐθυπέρβασης τοῦ ἀτόμου καὶ ὀδηγεῖ στήν τελική ἔνωση μέ τήν πηγή της, τό Θεό:

«Πίστευσέ με, ὁ ἄνθρωπος, ὃν καὶ ώς κοινωνικόν ζῷον, ἔπρεπε ν’ ἀγαπᾷ τούς πάντας, ὅλον τόν κόσμον, ἐπειδή ἔχει τήν ἀνάγκην των, καὶ δέν ἡμπορεῖ μόνος νά ζήσῃ, μ’ ὅλα ταῦτα, κατ’ οὐσίαν, οὐδένα ἀγαπᾷ, εἰμή μόνον τόν ἔσωτόν του, τόν ὄποιον καὶ φθείρει ἀπό τήν πολλήν φιλαυτίαν... Δι’ αὐτό λέγει κ’ ἔνα τροπάρι, τήν Μεγάλην Σαρακοστήν... “Αὔτοείδωλον ἐγενόμην, τοῖς πάθεσι...” Νά εἰσαι βέβαιος, ὃν ἡμποροῦσε ὁ ἄνθρωπος ν’ ἀγκαλιάση τόν ἔσωτόν του, εἰς τό νερόν ἥ εἰς τήν ξηράν, εἰς τά ὅ-

31. δ.π., τ. γ', σσ. 625-626.

νειρα ἢ εἰς τάξινητά του, θά ἐγίνετο Νάρκισσος,
καὶ θά ἡρκεῖτο εἰς τοῦτο καὶ μόνον»³².

Καὶ τάξινητά παραθέματα φαίνεται καθαρά
ὅτι προβάλλουν τόν ὄρθοδοξό προβληματισμό, ὅπως
λόγου χάρη τόν ἀναπτύσσει στόν «Κατά Ἑλλήνων»
λόγο του ὁ Μέγας Ἀθανάσιος:

«Ἐαυτούς δέ κατανοοῦντες, καὶ τοῦ τε σώματος
καὶ τῶν ἄλλων ἀντιλαμβανόμενοι καὶ ὡς ἐν ἴδιοις
ἀπατώμενοι, εἰς ἑαυτῶν ἐπιθυμίαν ἔπεσαν, τά ἴδια
προτιμήσαντες τῆς πρός τά θεῖα θεωρίας· ἐνδιατρί-
ψαντες δέ τούτοις, καὶ τῶν ἐγγυτέρων μὴ ἀποστῆ-
ναι θέλοντες, ταῖς μὲν τοῦ σώματος ἡδοναῖς συνέ-
κλεισαν ἑαυτῶν τήν ψυχήν, τεταραγμένην καὶ πε-
φυρμένην πάσαις ἐπιθυμίαις»³³.

Τό κακό παρουσιάζεται μέ διττή μορφή στόν
Παπαδιαμάντη, εἶναι τό φυσικό κακό καὶ τό ήθικό.
‘Η ὁδύνη ὅλης τῆς δημιουργίας, ὁ πόνος καὶ ὁ θάνα-
τος μαρτυροῦν γιά τήν ὑπαρξη μιᾶς διάχυτης δύνα-
μης κακοῦ ἐνῷ κορυφαῖο παρουσιάζεται τό περί θε-
οδικίας ἐρώτημα.

‘Ο Παπαδιαμάντης συλλαμβάνει τή ζωή ὡς μιά
διαρκή ἐμπειρία ὁδύνης. ‘Η ἔκταση τοῦ πόνου καὶ ἡ
ἀδιαμαρτύρητη ἀποδοχή του θά μποροῦσαν νά δη-
γήσουν στήν ἐσφαλμένη ἀντίληψη ὅτι ἡ σκέψη τοῦ
Παπαδιαμάντη διακατέχεται ἀπό μοιρολατρία. ‘Ο
Παπαδιαμάντης ὅμως ζεῖ μέσα στή χριστιανική

32. ὅ.π., τ. δ', σ. 242.

33. Λόγος κατά Ἑλλήνων, 3.14-20. Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων
Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, σ. 33.

σφαίρα καὶ γνωρίζει ὅτι ἡ ὁδύνη εἶναι σύμφυτη μέτρην ὑπαρκτική κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου ὡς συνέπεια τῆς πτώσης: «τῇ γάρ ματαιότητι ἡ κτίσις ὑπετάγη,... οἴδαμεν γάρ ὅτι πᾶσα ἡ κτίσις συστενάζει καὶ συνωδίνει ἕχρι τοῦ νῦν» (Ρωμ. Η'. 20,22). Ἡ ὁδύνη λοιπόν ἀποτελεῖ μόνιμη κατάσταση τῆς παρούσας ζωῆς:

«Σάν νά ’χαν ποτέ τελειωμό³⁴
τά πάθια καὶ οἱ καημοί τοῦ κόσμου»³⁴.

Σύμβολο τῆς ἀνθρώπινης μοίρας γίνεται ὁ «Ξεπεσμένος Δερβίσης»³⁵. Ανέστιος καὶ πλάνης, ξένος σ' ἔναν κόσμο ἔχθρικό μεταβάλλει τό μελωδικό παράπονό του σέ ταπεινή ἀποδοχή τοῦ πόνου· τό νάι μετατρέπεται σέ Ναί, ὅπως τό Ναί τοῦ Ἰησοῦ: «ναὶ ὁ πατήρ, ὅτι οὕτως εὐδοκία ἐγένετο ἔμπροσθέν σου» (Λουκ. Ι', 21). Πρόκειται κυρίως γιά περιστολή τῆς ἀλαζονείας τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος, που ταπεινώνεται ἐνώπιον τοῦ μυστηρίου τῆς τάξης, τήν ὅποια ὁ Θεός ἐπέβαλε στή Δημιουργία. Ο πόνος γίνεται ἀποδεκτός ὡς μυστηριακό γεγονός. Διά τῆς ὑποταγῆς καὶ τῆς ὑπομονῆς τά πρόσωπα περνοῦν μέσα ἀπό τήν κάμινο τῆς δοκιμασίας τοῦ πόνου καὶ ὑψώνονται κατακόρυφα πρός τήν ἀγιότητα. Ο Παπαδιαμάντης δέν ἔχει ἐνδοιασμό στό νά περιγράψει τήν πορεία πρός αὐτή τήν ἀγιότητα. Έτσι

34. «Τό Μοιρολόγι τῆς Φώκιας», δ.π., τ. δ', σ. 300.

35. δ.π., τ. γ', σ. 111. Από τήν ἀποψη αὐτή μελετᾶ τό διήγημα ἡ Κ. Χιωτέλλη στό μελέτημα «Συνομιλώντας μέτρην “Ξεπεσμένο Δερβίση”», «Φῶτα ‘Ολόφωτα», Αφιέρωμα στόν Παπαδιαμάντη καὶ τόν Κόσμο του, Ε.Λ.Ι.Α., Αθῆναι 1981, σσ. 359-367.

ἡ σκοτεινή πορεία τοῦ Κακόμη μέσα ἀπό τό βίο φωτίζεται ἀπό τό ἀμυδρό φῶς τοῦ κεριοῦ πού κάθε ἀπόβραδο ἀνάβει τὴν ὥρα τοῦ ἐσπερινοῦ³⁶. Ἡ Κουμπίνα στό «Γάμο τοῦ Καραχμέτη» θριαμβεύει πάνω στή σκοτεινή βία μέ τή σιωπηρή ταπείνωσή της καί κερδίζει τό στέφανο τῆς ἀγιότητας³⁷.

Ἐκεῖ δικαὶος ὅπου κορυφώνεται ἡ ὁδυνηρή ἐμπειρία τῆς ζωῆς εἶναι ὁ θάνατος. Τό μυστήριο τοῦ θανάτου ἐπανέρχεται ἐπίμονα στήν πεζογραφία τοῦ Παπαδιαμάντη. Ὁ θάνατος ἐμφανίζεται σέ ὥρα ἀνύποπτη καί χτυπᾶ αἰφνίδια νεαρά ἄτομα, κυρίως νέες κόρες στήν ἀκμή τῆς ζωῆς, τὴν ὥρα πού προετοιμάζονται γιά γάμο ἢ τὴν ὥρα πού φέρνουν στόν κόσμο μιά νέα ζωή³⁸. Πλούσια εἶναι ἡ πινακοθήκη τέτοιων γυναικῶν στό ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη: Ἡ Ξενούλα στά «Τραγούδια τοῦ Θεοῦ»³⁹, ἡ νεόνυμφη Φουλιώ στά «Νεκράνθεμα»⁴⁰, ἡ Σειραϊνώ στό «Θάνατος Κόρης»⁴¹, ἡ ἐπίσης Σειραϊνώ στό «Ἄγια καί Πεθαμένα»⁴².

‘Ο θάνατος τῶν παιδιῶν καὶ τῶν ἀθώων νεαρῶν πλασμάτων ἀσφαλῶς ἔξεγείρει τή συνείδηση τοῦ συγγραφέα. ‘Ο ἐλεγειακός τόνος του μαρτυρεῖ τήν προσωπική συμμετοχή καί τήν ὁδύνη του. ‘Οδηγεῖται ἔτσι ἀναπόφευκτα νά θέσει τό πρόβλημα τῆς θεοδικίας. Πῶς εἶναι δυνατόν ἀθῶα παιδιά καί ἀγνές παρθένες νά πληρώνουν τέτοιο τίμημα; Πῶς ἡ

36. ὅ.π., τ. γ', σ. 560.

37. ὅ.π., τ. γ', σ. 560.

38. ὅ.π., τ. δ', σ. 509.

39. ὅ.π., τ. δ', σ. 389.

40. ὅ.π., τ. δ', σ. 573.

41. ὅ.π., τ. δ', σ. 181.

42. ὅ.π., τ. γ', σ. 117.

σοφή καί δίκαιη τάξη τῆς Δημιουργίας ἐπιτρέπει τόσο κακό; Τό σκληρό ἔρωτημα, πού πάντοτε θά προσκρούει πάνω του ἡ ἀνθρώπινη σκέψη, ἐλάχιστα ἐπιδέχεται μιά θεωρητική λύση, πού νά ίκανοποιεῖ τόν ἀνθρώπινο λόγο. Ἡ λύση μπορεῖ ἵσως νά ἀναζητηθεῖ πρός τήν κατεύθυνση τῆς πίστης.

Σέ μία σειρά διηγημάτων, πού ἀνάμεσά τους ἔξεχουν ἡ «Παιδική Πασχαλιά»⁴³ καί τό «Ἐνιαύσιον Θῦμα»⁴⁴, ὁ Παπαδιαμάντης παρουσιάζει μικρά παιδιά πού ξαφνικά ἔρχονται ἀντιμέτωπα μέ τό σκληρό πρόσωπο τῆς ζωῆς καθώς χάνουν τούς γονεῖς τους καί μένουν μόνα σ' ἔναν ἀδιάφορο κόσμο. Στό πρῶτο ἰδιαίτερα ὁ συγγραφέας θρηνεῖ τήν ὁριστική ἀπώλεια τῆς παιδικῆς ἀνεμελιᾶς, παράκαιρα μαραμένης ἀπό τό θάνατο τῆς μητέρας:

«Ἀλλά, διά τά δύο παιδιά, τάχα θά ἐπανήρχετο πάλιν ἡ χαρά ἐκείνη, θ' ἀνέτελλεν ἐκ νέου γλυκεῖα ἡ Παιδική Πασχαλιά; Διά τόν Εὐαγγελινόν ἵσως, διά τήν Μόρφω δμως ποτέ. Αὕτη ἡσθάνετο τήν ἀπουσίαν τῆς μητρός της καί ἥξευρεν ὅτι δέν ἔμελλε νά τήν ἐπανίδη πλέον ἐπί τῆς γῆς»⁴⁵.

Στό σημεῖο αύτό ὑπεισέρχεται ὁ μυστικισμός, πού ἀνοίγει τόν ὁρίζοντα τῆς πίστης ἐκεῖ ὅπου ὁ λόγος ναυαγεῖ:

«Ἀλλ' ὁ Χριστός ὑπεσχέθη νά πίη μέ τούς ἐκλεκτούς του καινόν τό γέννημα τῆς ἀμπέλου ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ Πατρός Του, καί οἱ ὑμνωδοί ἔψαλλον:

43. δ.π., τ. β', σ. 176.

44. δ.π., τ. γ', σ. 215.

45. δ.π., τ. β', σ. 176.

“Ω Πάσχα τό μέγα καί ιερώτατον, Χριστέ! δίδου
ήμιν ἐκτυπώτερον σου μετασχεῖν, ἐν τῇ ἀνεσπέρῳ
ήμέρᾳ τῆς βασιλείας Σου”».

“Αν τό διήγημα αύτό ὑπαινίσσεται τό πρόβλημα,
στή «Συντέκνισσα» τό βρίσκουμε διατυπωμένο κα-
θαρά ως ἐρώτημα. “Ενα βρέφος ἔχει μόλις πεθάνει.
Ο ιερεύς, πού καλεῖται νά τελέσει τή νεκρώσιμη ἀ-
κολουθία, συνοδεύεται ἀπό τόν μικρό γιό του. Τό ἀ-
θώι παιδί ρωτᾶ:

«— Γιατί, παπά, πεθαίνουν τά μικρά παιδάκια;»

‘Ως ἀπάντησις εἰς τήν ἐρώτησιν ἐπῆλθε τό τε-
λευταῖον τροπάριον τό «Δόξα».

“Αλγος τῷ Ἀδάμ ἔχρημάτισεν ἡ τοῦ ξύλου ἀπό-
γευσις πάλαι ἐν Ἐδέμ... δι’ αὐτοῦ γάρ εἰσῆλθεν ὁ
θάνατος, παγγενῆ κατεσθίων τόν ἄνθρωπον...»⁴⁶.

Στό ἐρώτημα τοῦ παιδιοῦ δέν δίδεται «κατά λό-
γον» ἀπάντηση, ἀλλ’ ὑποδεικνύεται ἡ ὁδός τῆς πί-
στης, πού ἀκόμα καί σέ μιά παρόμοια στιγμή ἔχει
τή δύναμη νά δοξολογήσει τό Θεό⁴⁷. Η ἀναφορά
στόν προπάτορα Ἀδάμ προφυλάσσει ἀπό βλάσφη-

46. ὥ.π., τ. γ', σ. 590.

47. Είναι χαρακτηριστικό ὅτι καί ὁ Φ. Μ. Ντοστογιέφσκι,
πού τό μυθιστόρημά του ‘Ἐγκλημα καί Τιμωρία μετέφρασε
πρῶτος στήν ‘Ελλάδα ὁ Παπαδιαμάντης (ἐφημ. Έφημερίς,
14 Απριλίου-1 Αύγουστου 1889), ἀπαντᾶ στό ἐρώτημα μέ-
τόν ἵδιο μυστικιστικό τρόπο στό κεφάλαιο «Η κηδεία τοῦ
Ηλιούσετκα-Λόγος κοντά στήν Πέτρα» τοῦ μυθιστορήμα-
τός του Ἀδελφοί Καραμάζοφ.

μες σκέψεις ἐναντίον τοῦ Δημιουργοῦ καὶ ὑπογραμμίζει τὴν ὑπευθυνότητα τοῦ ἀνθρώπινου γένους. "Ἄλλωστε ἡ ἀλαζονεία τοῦ ἀνθρώπινου λόγου τί ἄλλο εἶναι ἀπό ἐπανάληψη τῆς προπατορικῆς ἀμαρτίας;

"Ἡ δεύτερη μορφή, πού παίρνει τό κακό στόν κόσμο, εἶναι τό ἡθικό κακό. Ἐδῶ ὁ ἀνθρωπος ἔχει πλέον ὅλη τὴν ὑπευθυνότητα. "Οπως ἥδη τονίστηκε κατά τὴν ἔκθεση τῶν ἀνθρωπολογικῶν προϋποθέσεων τοῦ ἔργου τοῦ Παπαδιαμάντη τό ἡθικό κακό δέν ἔχει τὴν ἔννοια παραβάσεων κάποιων νομικῆς φύσης διατάξεων, ἀλλά ἀποτελεῖ προσβολή κατά τῆς ὄντολογικῆς οὐσίας τοῦ ἀνθρώπου. Ἀπομακρύνει τόν ἀνθρωπο ἀπό τὴν οὐσία τοῦ εἶναι, πού βρίσκεται στή σχέση του μέ τό Θεό. Αὔτος εἶναι ὁ λόγος πού ὁ Παπαδιαμάντης φαίνεται ἀπρόθυμος σέ μιά εὔκολη καταδίκη παραβάσεων. Τά παραπτώματα ἀναλύονται ἐσωτερικά μέ λεπτή καὶ εὐαίσθητη κατανόηση τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς. Ἡ αὐτοκτονία δέν καταδικάζεται, ἀλλά ἀντίθετα ἀντιμετωπίζεται μέ συμπάθεια (γιά παράδειγμα: «'Απόλαυσις στή Γειτονιά»⁴⁸, «Τό Νησί τῆς Ούρανίτσας»⁴⁹, «'Ο Αύτοκτόνος»⁵⁰, «Τά Ρόδιν' 'Ακρογιάλια»⁵¹.

'Εκεῖνο πού ὁ Παπαδιαμάντης καταδικάζει σ' αὐτή τὴν περίπτωση εἶναι ἡ σκληρότητα τῶν ἀνθρώπων, πού ἔξωθει τά εὐαίσθητα ἀτομα σέ τέτοια διέξοδο. Ἡ συμπάθεια καὶ ἡ βαθιά κατανόησή του τόν ὁδηγοῦν ἀκόμα καὶ σέ τολμηρές θέσεις. Δέν διστά-

48. ὕπ., τ. γ', σ. 253.

49. ὕπ., τ. γ', σ. 383.

50. ὕπ., τ. δ', σ. 629.

51. ὕπ., τ. δ', σ. 223.

ζει νά ύψωσει τήν αύτοκτόνο Ούρανίτσα στήν περι-
ωπή μιᾶς μάρτυρος καί νά τή δικαιώσει ἀγιοποιώ-
ντας την: Μιά δύμαδα ψαράδων ἐπισκέπτεται τό νη-
σί ὅπου εἶναι θαμμένη καί ἀνακαλύπτει τόν τάφο
της, πού εύωδιάζει. Τό δέντρο, πού φυτρώνει πάνω
στά ὄστά της, δικαιώνει μέ τό ἄρωμά του τή συκο-
φαντημένη ἀγνότητα τῆς νέας γυναίκας.

Μέ τήν ἴδια κατανόηση παρουσιάζονται καί οἱ
σκολιοί δρόμοι τοῦ ἔρωτα. Στίς «Κουκλοπαντρείές»
ἡ δριμεία ἐπίθεση στρέφεται κατά τῆς καταλαλιᾶς
καί ὅχι τῆς ἴδιας τῆς πορνείας⁵². Σαφέστερη γίνεται
ἡ στάση τοῦ συγγραφέα στό «Χωρίς Στεφάνι», ὅ-
που ρητά ἀρνεῖται νά κρίνει τήν ἡρωίδα του:

«'Αλλά δέν πρόκειται νά κοινωνιολογήσωμεν σήμε-
ρον. 'Ελλείψει ἄλλης προνοίας, χριστιανικῆς καί ἡ-
θικῆς, διά νά εἶναι τουλάχιστον συνεπεῖς πρός ἑαυ-
τούς καί λογικοί, ὀφείλουν νά ψηφίσωσι τόν πολιτι-
κόν γάμον»⁵³.

‘Η ἀθηναϊκή κοινωνία μπορεῖ νά χαρακτηρίζεται
ἀπό τήν ἀπουσία τῆς χριστιανικῆς καί ἡθικῆς ζωῆς,
ὅχι ὅμως καί ἡ ἴδια ἡ ἡρωίδα, πού μέ τήν εἰλικρινή
συντριβή καί ταπείνωσή της κερδίζει τήν ἄφεση,
μολονότι στήν πραγματικότητα εἶναι ἔνα ἀθώο θῦ-
μα τῆς ἀποχαλινωμένης καί ἀποχρωματισμένης θρη-
σκευτικά κοινωνίας⁵⁴.

52. ὅ.π., τ. γ', σ. 565.

53. ὅ.π., τ. γ', σ. 136.

54. Παρόμοια ἀντίθεση πρός τήν ύποκριτική σεμνοτυφία
καί τήν ὄρθιολογιστική ἀντιμετώπιση τῆς ζωῆς εἰρωνεύεται
ὁ Παπαδιαμάντης στό πρόσωπο τοῦ γηραιοῦ κυρίου, «ὅστις
ἐπαγγέλλεται τόν ἡθικολόγον καί κοινωνιολόγον» στό «'Ια-
τρεῖα Βαβυλῶνος» (ὅ.π., τ. δ', σ. 605).

Οι ἀμαρτίες, πού ὁ Παπαδιαμάντης ἄμεσα καταδικάζει, εἶναι ἐκεῖνες πού ἀποκαλύπτουν ψυχική στειρότητα, συκοφαντία, πλεονεξία, φιλοχρηματία, κλοπή. Ἀκριβῶς αὐτές οι ἀμαρτίες συνδέονται ἀμεσότερα μέ τὴν κατάσταση ἐκείνη τοῦ ἀνθρώπου, πού ἔχει ἀποκόψει τούς δεσμούς μέ τό Θεό, πηγή κάθε ψυχικῆς δρόσου. Τὴν ἴδια διαστροφή τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς δείχνει καί ἡ ἐνασχόληση μέ μαγικές πράξεις.

Ἡ ἄρνηση τῆς ἡθικολογίας καί ἡ ἀπόρριψη μιᾶς νομικῆς ἀντίληψης γιά τὴν ἀμαρτία δέν εἶναι καινοτομία τοῦ Παπαδιαμάντη. Ἐνας ἀπό τούς βασικότερους ἐκπροσώπους τῆς βυζαντινῆς φιλοσοφίας καί ἄγιος, ὁ Μάξιμος Ὁμολογητής γράφει: «γνῶτε ὅτι τό ἀπλῶς λεγόμενον κακόν, οὐ πάντως κακόν· ἀλλά πρός τι μέν κακόν, πρός τι δέ οὐ κακόν. Ὡσαύτως καί τό ἀπλῶς λεγόμενον καλόν, οὐ πάντως καλόν, ἀλλά πρός τι μέν καλόν, πρός τι δέ οὐ καλόν»⁵⁵. ባ ἀμαρτία εἶναι ὄντολογική κατηγορία· πρόκειται γιά τὴν ἀποτυχία τοῦ ἀνθρώπου νά πραγματοποιήσει τόν πραγματικό σκοπό του, τὴν ἔνωση μέ τό Θεό. ባ ἀμαρτία ἀλλοιώνει θανάσιμα τὴν ἀνθρώπινη ὑπόσταση, πού συνειδητοποιεῖ τὴν πτωτική της κατάσταση μέ βαθύ αἰσθημα ἀποτυχίας.

Αὐτήν ούσιαστικά τὴν ἀποτυχία ὡς ἀπώλεια τῆς κοινωνίας τοῦ θείου ἀναπαριστᾶ ὁ μπαρμπα-Γιαννιός στό διήγημα «Ἐρωτας στά Χιόνια». Ἐμφορούμενος ἀπό βαθύ αἰσθημα ἀπελπισίας γιά τή σπατάλη ὀλόκληρης ζωῆς ἐπιζητεῖ ἀπεγνωσμένα σ' ἔναν τελευταῖο παράλογο ἔρωτα τή λύτρωση, πού φέρνει ἡ ἀγάπη τῶν ἀνθρώπων ὡς ἀπαύγασμα τῆς πρω-

55. P.G. 90. 413 B.

ταρχικῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ. Ἡ νοσταλγία γιά ἡθική ἀγνότητα πού κλείνει τά λόγια τοῦ ἀφηγητῆ, ἐκφράζει τή μεταφυσική ἀνάγκη ἐπιστροφῆς στήν προπτωτική ἀγνότητα, ὅπου ἡ κατακερματισμένη ἀνθρώπινη φύση θά ξαναβρεῖ τή χαμένη ἀκεραιότητά της:

«κ' ἔκοιμήθη ὑπό τήν χιόνα, διά νά μή παρασταθῆ γυμνός καί τετραχηλισμένος, αὐτός καί ἡ ζωή του καί αἱ πράξεις του, ἐνώπιον τοῦ Κριτοῦ, τοῦ Παλαιοῦ Ἡμερῶν, τοῦ Τρισαγίου»⁵⁶.

Ἡ λευκότητα τοῦ χιονιοῦ συμβολίζει ἐδῶ τή νοσταλγία τῆς ἄσπιλης ἀγνότητας, ὅπως καί στό «Ἀμαρτίας Φάντασμα» ἡ ψυχή παρουσιάζεται ώς ἄσπιλη λευκότητα περιβαλλόμενη ἀπό μαύρα νέφη ἀμαρτιῶν. Καί σ' αὐτό τό διήγημα δέν ἔχουμε νά κάνουμε μέ κάποια συγκεκριμένη παράβαση. Ἡ ἀμαρτία συλλαμβάνεται ὄντολογικά ώς κατάσταση πτώσης καί ἀπομάκρυνσης ἀπό τό Θεό. Τό κακό αὐτό, πού φαίνεται νά ἐνυφαίνεται στούς ίστούς τοῦ ἀνθρώπου, κάνει τόν Παπαδιαμάντη νά ἀναρωτιέται:

«Φεῦ! διατί ἀπό ὅλην αὐτήν τήν λόχμην, τήν ποικίλην καί πολύχρωμον καί ἀνθιφοροῦσαν νά ἔξερχωνται ἄκανθαι, συρίζουσαι γλώσσαι, ἔχιδναι; Καί πῶς ἥλλοιώθη τό κάλλος τῆς φύσεως, καί τό μιαρόν πνεῦμα εἰσέβαλεν εἰς τά ἔργα τοῦ Θεοῦ, τά ὅποια ὁ ἴδιος ἐπεθεώρησε "καί ίδού καλά λίαν;" Πόθεν τό κράτος τῆς ἀμαρτίας;»⁵⁷.

56. ὅ.π., τ. γ', σ. 110.

57. ὅ.π., τ. γ', σ. 230.

‘Η στάση πού μπορεῖ νά λάβει ο ἄνθρωπος μπροστά στή διάχυτη παρουσία του κακοῦ δέν εἶναι μοιρολατρική. ’Οφείλει νά ἀντιμετωπίσει τό πρόβλημα στήν πραγματική του διάσταση, δηλαδή ως ὑπαρκτική ἀπειλή. ’Ενώπιόν του ἔχει δύο ἐναλλακτικές λύσεις: τήν ταπεινή ἀποδοχή του κακοῦ καί του συνακόλουθου πόνου ως μυστηρίου, πού τελικά δόδηγει στό θρίαμβο τῆς ἀγνότητας (ή Κουμπίνα στό «Γάμο του Καραχμέτη»). ’Από τήν ἄλλη πλευρά ὑπάρχει ή ἐλευθερία του ἄνθρωπινου λόγου νά ἀρνηθεῖ τήν καθαρτήρια δύναμη του πόνου. Μέ τή στάση αὐτή τό ἄνθρωπινο πνεῦμα αὐτονομεῖται ἔναντι του Θεοῦ. ’Ο ἄνθρωπος φάχνει μόνος νά βρεῖ τά αἰτια καί τά μέσα θεραπείας του κακοῦ ἀπορρίπτοντας τή συνέργεια του Θεοῦ. Δέν ἀντιλαμβάνεται ὅτι μ’ αὐτό τόν τρόπο ἀνανεώνεται ή ἀρχική ἀνυπακοή, πού εἶναι ή ἀμαρτία του ’Αδάμ. ’Από ἐδῶ πηγάζει κάθε ἀμαρτία. Κινούμενος ο ἄνθρωπος ἀπό τήν ἐπιθυμία νά διευθετήσει μόνος τήν κοσμική τάξη παγιδεύεται χωρίς ἄλλη διέξοδο ἀπό τή μετάνοια, τήν ὁπισθοχώρηση στό σημεῖο ἀφετηρίας καί τήν ἐπιλογή τῆς ἀντίθετης πορείας, τῆς ὑποταγῆς στό θεῖο θέλημα.

Τά θέματα αὐτά φέρνει μέ ἐνάργεια στήν ἐπιφάνεια ή ιστορία τῆς θεια-Χαδούλας, τῆς Φραγκογιαννοῦς. ’Η Φόνισσα ξεκινᾶ μέ τή συνείδηση τῆς πίκρας καί του ἀδικαίωτου τῆς ἄνθρωπινης μοίρας καί θέτει πρόβλημα θεοδικίας μέ ἀφετηρία τή σκέψη πώς τά πιό ἀθῶα πλάσματα εἶναι ἐκεῖνα, πού περισσότερο βασανίζονται σ’ αὐτή τή ζωή:

«Καί δέν ήτο ἴκανόν (τό βρέφος) νά αἰσθανθῇ κἄν τήν ἀπορίαν, τήν ὁποίαν μόνη ή μάμμη διετύπωνε

κρυφίως μέσα της: "Θεέ μου, γιατί νά ἔλθῃ στόν κόσμον κι' αύτό;"»⁵⁸.

‘Η πικρή προσωπική της ἐμπειρία καί τό ἀπείθαρχο ἐπαναστατημένο πνεῦμα της τήν ὁδηγοῦν στή βλάσφημη ἄρνηση τῆς ἀξίας τῆς ζωῆς. “Ἐτσι ὁ θάνατος φαίνεται προτιμότερος:

«— Εἶδα στόν ὑπνό μου πώς πέθανε, εἶπε μέ πάλλουσαν ἀκόμη φωνήν ἡ ὑψηλή γεροντοκόρη.

— ‘Αμμ’ σάν εἶχε πεθάνει, τάχα τί; εἶπε κυνικῶς ἡ γραῖα...»⁵⁹.

‘Η ἀνταρσία τοῦ πνεύματός της ἀντί νά τή φωτίζει τήν τυφλώνει. Παγιδεύεται σ’ ἔμμονες ἰδέες καί σ’ ἐφιάλτες πού προδίδουν τήν ἀδυναμία της νά συγχωρήσει καί ν’ ἀπελευθερωθεῖ ἀπό τά βαριά αἰσθήματα:

«Εἰς εἰκόνας, εἰς σκηνάς καί εἰς ὄραματα τῆς εἶχεν ἐπανέλθει εἰς τόν νοῦν ὅλος ὁ βίος της, ὁ ἀνωφελής καί μάταιος καί βαρύς»⁶⁰.

Στά νεανικά της χρόνια ἡ μάνα της τήν ἀποκαλεῖ «στριγλίτσα». Τό ὄνομα ὑποκρύπτει ἡθικό χρωματισμό, πού ὁ Παπαδιαμάντης ἔξηγει στό διήγημα «Τά Δύο Κούτσουρα». Πρόκειται γιά τήν ἔκφραση τοῦ ἀνθρώπινου ἐγωισμοῦ καί τῆς πλεονεξίας ὡς βλασφημίας κατά τοῦ Δημιουργοῦ:

58. ὅ.π., τ. γ', σ. 418.

59. ὅ.π., τ. γ', σ. 435.

60. ὅ.π., τ. γ', σ. 418.

«Ἔτον ἀπό ἐκείνους τούς ἀνθρώπους καὶ μάλιστα ἀπ' ἐκείνας τάς γυναικας, αἱ ὅποιαι ποτέ δέν εὔχαριστοῦνται.

Εἰς τοῦτο τείνει καὶ τοιοῦτο περίπου εἶναι τό πρῶτον αἴσθημα, ἡ πρώτη ἔννοια τοῦ κακοῦ, τό ὅποιον ἔσπειρεν ὁ διάβολος λίαν πρωίμως εἰς τὸν κόσμον. Καὶ ἴδου διατί ἡρώτα ὁ γεωργός ἐκεῖνος τῆς Παραβολῆς: «Κύριε, οὐχὶ καλόν σπέρμα ἔσπειρα; πόθεν οὖν ἔχει ζιζάνια;»⁶¹

Διά τοὺς ἄνδρας, τοῦτο τό αἴσθημα καλεῖται, εἰς τάς ἡμέρας μας, μέ ξενικόν ὄνομα "μιζέρια". διά τάς γυναικας, καὶ πρώην καὶ νῦν, προσλαμβάνει τραγικωτέρας διαστάσεις, καὶ ὄνομάζεται "στριγλιά"»⁶¹.

Ἡ ἄρνηση τῆς ταπείνωσης καὶ ἡ ἀνταρσία του πνεύματος θέτουν σέ κίνηση τίς δυνάμεις τοῦ κακοῦ. Ἡ ἐπαναστατημένη λογική της ἐκτροχιάζεται καταλήγοντας στήν παραφροσύνη:

«Οἱ λογισμοί καὶ αἱ ἀναμνήσεις της, ἀμαυραί εἰκόνες τοῦ παρελθόντος, ἥρχοντο ἀλλεπάλληλοι ὡς κύματα μέσα εἰς τὸν νοῦν της, πρό τῶν ὄφθαλμῶν τῆς ψυχῆς της»⁶².

Ἡ ἔντονη πνευματική δραστηριότητα μή γνωρίζοντας τά ὅριά της καὶ ἀρνούμενη τή θέα τοῦ προβλήματος ἀπό μιά θεολογική προοπτική βυθίζει τή Φραγκογιαννού σέ μιά σειρά παραισθήσεων πού ἀπομακρύνουν ἀπό κάθε ἐλπίδα λύσης, καὶ μάλιστα χωρίς νά ἀντιλαμβάνεται ὅτι στήν προσπάθειά της

61. ὥ.π., τ. γ', σ. 625.

62. ὥ.π., τ. γ', σ. 429.

νά ἀπελευθερωθεῖ ἀπό τό κακό ὁδηγεῖται στή διά-
πραξη μιᾶς σειρᾶς τερατωδῶν ἐγκλημάτων. Ἡ
Φραγκογιαννού οὐδέποτε θέτει ἐν ἀμφιβόλῳ τήν
καλή πρόθεση τῶν πράξεών της:

«Καθώς ἀνέβαινεν ἀσθμαίνουσα τόν πετρώδη λό-
φον, “Ἐλα Παναγίᾳ μου, ἔλεγε μέσα της, ἃς εἴμαι
κι ἀμαρτωλή”. Είτα εἰς τά ἐνδόμυχα τῆς ψυχῆς της
εἶπε: “Δέν τό ἔκαμα γιά κακό”»⁶³.

καί παρακάτω:

«Ἐρευνῶσα τήν συνείδησίν της, ἐν πράγμα εὗρι-
σκεν, ὅτι εἶχε κάμει καί τότε καί τώρα τό εἶχε κά-
μει διά τό καλόν»⁶⁴.

Ἡ Φραγκογιαννού κατά κανένα τρόπο δέν ἀπο-
τελεῖ τήν περίπτωση ἄθεου ἀτόμου. Ἀντίθετα εἶναι
ἡ περίπτωση μιᾶς μεγάλης ἀμαρτωλῆς πού, ἀν καί
ἐπαναστατεῖ κατά τοῦ Θεοῦ, οὐδέποτε ἀρνεῖται τήν
ὕπαρξή του. Ἔτσι ἐξηγεῖται τό γεγονός ὅτι βρίσκει
τή δύναμη νά προσεύχεται μετά τόσους φόνους!

«Τήν ιδίαν στιγμήν ἀνεπόλησε τά λησμονημένα λό-
για ἐνός τροπαρίου τό ὅποιον εἶχεν ἀκούσει πολλάς
φοράς εἰς τήν νεότητά της νά ψάλλῃ ἐνας γέρων ιε-
ρεύς: “Ιησοῦ γλυκύτατε Χριστέ... Ιησοῦ μακρό-
θυμε”»⁶⁵.

Ἡ ἀπομάκρυνση ἀπό τή θεία προοπτική κατα-

63. ὅ.π., τ. γ', σ. 475.

64. ὅ.π., τ. γ', σ. 483.

65. ὅ.π., τ. γ', σ. 494.

κερματίζει τή συνείδηση ή όποια στή συνέχεια προβάλλει τήν ἐσωτερική της διάλυση στόν γύρω κόσμο, πού παρουσιάζεται ἐφιαλτικός καί παράλογος χωρίς νόημα, ἀφοῦ ή ὑπαρξη στερεῖται κάθε «λόγου», ὁντολογικῆς δηλ. οὐσίας. 'Η Φραγκογιαννού δέν εἶναι μιά κλινική περίπτωση φρενοβλάβειας, ἀλλά τό ἀρνητικό σύμβολο τῶν συνεπειῶν τῆς ἀνταρσίας πρός τό Θεό. Στό σημεῖο αύτό πρέπει νά τονιστεῖ ή σημασία τοῦ γεγονότος ὅτι ἀρνεῖται ἐπίμονα τήν ἐπανένταξή της στή μυστηριακή ζωή τῆς ἔκκλησίας. Τρεῖς φορές ή ἔξομολόγηση καί ή μετάνοια τῆς ὑποδεικνύονται ώς λύση⁶⁶. 'Η ἀρνησή της καί ή ἐμμονή στήν αὐτόνομη βούλησή της τήν ὁδηγοῦν σέ μιά παράλογη λογική. Εἶναι ἐπόμενο νά συμβεῖ, ὅταν ὁ ἀνθρώπινος λόγος συγκρούεται ἀβοήθητος μέ ζητήματα πού χάνονται στήν ἀχλή τοῦ θείου μυστηρίου:

«Τῆς Φραγκογιαννοῦς ἄρχισε πράγματι "νά ψηλώνῃ ὁ νοῦς της"... Εἶχε "παραλογίσει" ἐπί τέλους. 'Επόμενον ἥτο, διότι εἶχεν ἔξαρθη εἰς ἀνώτερα ζητήματα»⁶⁷.

'Ανοίγονται ἔτσι οἱ πύλες γιά τήν εἰσβολή τοῦ κακοῦ στήν καθαρά δαιμονική ὄψη του: ή διάπραξη τοῦ κακοῦ στό ὄνομα τοῦ καλοῦ καί μέ τήν πεποίθηση ὅτι αὐτή εἶναι ή ὄρθη ἐπιλογή. 'Η Φραγκογιαννού φτάνει στό σημεῖο νά χρησιμοποιήσει θεολογικά ἐρείσματα γιά νά ὑποστηρίξει τίς πράξεις της:

66. δ.π., τ. γ', σ. 430, 506, 515.

67. δ.π., τ. γ', σ. 447.

«Δέν ύποπτεύονται (οἱ γονεῖς) ὅτι, ὅταν νομίζουν ὅτι "σώζουν", τότε πράγματι "χάνουν" τό τεκνίον. Καί ὁ Χριστός εἶπεν, ὅπως εἶχεν ἀκούσει ἡ Φραγκογιαννού νά τῆς ἐξηγῇ ὁ πνευματικός της, ὅτι ὅποιος ἀγαπᾷ τήν ψυχήν του, θά τήν χάσῃ κι ὅποιος μισεῖ τήν ψυχήν του, εἰς ζωήν αἰώνιον θά τήν φυλάξῃ»⁶⁸.

Τή δεύτερη διπλή δολοφονία τῶν κοριτσιῶν στή στέρνα ἡ Φραγκογιαννού ἔκλαμβάνει ώς σημεῖο ἀπό τόν Ἀι-Γιάννη⁶⁹. Παρόμοια ἡ τρίτη δολοφονία, ἐκείνη τῆς μικρῆς Ξενούλας στό πηγάδι, θεωρεῖ ὅτι ἔγινε μέ τή θεία συναντίληψη:

«'Ιδού ὅτι μόλις σχεδόν ώς ἀστεϊσμόν εἶχε ἐκφέρει τήν εὐχήν, νά ἔπιπτεν ἡ παιδίσκη μέσα στό πηγάδι, καί ἴδού ἔγινεν! "Ἄρα ὁ Θεός (έτόλμα νά τό σκεφθῇ;) εἰσήκουσε τήν εὐχήν της, καί δέν ἥτο ἀνάγκη νά ἔπιβάλῃ πλέον χειρας, ἀλλά μόνον ἥρκει νά ηὕχετο, καί ἡ εὐχή της εἰσηκούετο»⁷⁰.

Τό τέλος τῆς Φραγκογιαννοῦς εἶναι συνέπεια τοῦ ἀδιέξοδου, ὅπου ἡ ἕδια ὁδηγεῖ τόν ἑαυτό της. Πράγματι ἡ θεία Δικαιοσύνη ἐμφανίζεται στό τέλος θριαμβευτική γιά νά ἀποκαλύψει τήν παρουσία τῆς μέριμνας, πού συνέχει τήν κοσμική τάξη πραγμάτων. Σέ φανερή ἀντιστοιχία μέ τόν τρόπο ἐκτέλεσης τῶν θυμάτων της ἡ Φόνισσα πεθαίνει συμβολικά ἀπό πνιγμό καθώς βαδίζει πάνω στόν στενό «λακιμό», τή στενή λουρίδα γῆς πού ἐνώνει τό μικρό

68. ὅ.π., τ. γ', σσ. 446-447.

69. ὅ.π., τ. γ', σ. 462.

70. ὅ.π., τ. γ', σ. 471.

νησάκι μέ τή στεριά ἐνῷ ἡ λέξη δικαιοσύνη —τό ἀπαρχῆς αἰτούμενο— ἔρχεται νά σφραγίσει ὅλο τό μυθιστόρημα:

«Ἡ γραῖα Χαδούλα εῦρε τόν θάνατον εἰς τό πέραμα τοῦ Ἀγίου Σώστη, εἰς τόν λαιμόν τόν ἐνώνοντα τόν βράχον τοῦ ἐρημητηρίου μέ τήν ξηράν, εἰς τό ἥμισυ τοῦ δρόμου, μεταξύ τῆς θείας καί τῆς ἀνθρωπίνης δικαιοσύνης»⁷¹.

71. ὁ.π., τ. γ', σ. 520.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ Ι.-Κ. ΚΟΛΥΒΑ *ΛΟΓΙΚΗ ΤΗΣ ΑΦΗΓΗΣΗΣ ΚΑΙ ΗΘΙΚΗ ΤΟΥ ΛΟΓΟΥ* ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΚΕ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟ ΠΟΙΗΘΗΚΕ ΣΤΗΝ ΑΝΑΓΡΑΜΜΑ ΕΠΕ. ΤΗΝ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΗ ΔΙΟΡΘΩΣΗ ΕΚΑ ΝΕ Η ΑΡΕΤΗ ΜΠΟΥΚΑΛΑ. ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΤΟΝ ΑΓΓΕΛΟ ΕΛΕΥΘΕΡΟ. ΒΙΒΛΙΟΔΕ ΤΗΘΗΚΕ ΑΠΟ ΤΟΥΣ Θ. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟ ΚΑΙ Π. ΡΟΔΟΠΟΥΛΟ ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΝΕΦΕΛΗ, ΜΑΥΡΟΜΙΧΑΛΗ 9, 106 79 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ. 360.77.44 – 360.47.93